

Ψ И КУЛТУРА II

Уредници:

Г. Јовановић

С. Г. Марковић

Ψ AND CULTURE II

Editors:

G. Jovanović

S. G. Markovich

Издавачи/Publishers:

Универзитет у Београду – Факултет политичких наука/
University of Belgrade, Faculty of Political Science
Институт за европске студије, Београд /
Institute for European Studies, Belgrade

За издаваче/For the Publishers:

Проф. др Драган Р. Симић/Prof. Dragan R. Simić
Др Миша Ђурковић/ Dr. Miša Djurković

Рецензенти/Reviewers:

Проф. Жарко Требјешанин/Prof. Žarko Trebješanin
Проф. Ђуро Шушњић/Prof. Djuro Šušnjić
Проф. Миланко Говедарица/Prof. Milanko Govedarica

Уредници/Editors:

Проф. др Гордана Јовановић/Prof. Gordana Jovanović
Проф. др Слободан Г. Марковић/Prof. Slobodan G. Markovich

Извршни издавач/Executive Publisher:

Досије студио, Београд/Dosije Studio, Belgrade

Ψ И КУЛТУРА II

Уредници:
Г. Јовановић
С. Г. Марковић

Ψ AND CULTURE II

Editors:
G. Jovanović
S. G. Markovich

Београд, 2018.

САДРЖАЈ/CONTENTS

S. G. Markovich, <i>Meetings "Ψ and Culture"</i>	7
С. Г. Марковић, <i>Сусрећии „Ψ и култура“</i>	10

ПРВИ ДЕО/PART ONE

Мисао Вилхелма Рајха шездесет година касније/
The thought of Wilhelm Reich, sixty years later
Гордана Јовановић, ур./Gordana Jovanović, ed.

Gordana Jovanović, <i>Vilhelm Rajh između socijalne kritike i naturalizma i njegova aktuelnost</i> <i>/ Wilhelm Reich between Social Criticism and Naturalism</i> <i>and his Topicality</i>	15
Obrad Savić, <i>Rajh i fašizam: psihologija masovnog pokoravanja</i> <i>/ Reich and Fascism: Psychology of Mass Submission</i>	33
Vukašin Pavlović, <i>Zašto se mase daju politički varati? Refleksije povodom knjige</i> <i>Vilhelma Rajha Masovna psihologija fašizma</i> <i>/ Why can masses be politically manipulated?</i> <i>Reflections on the book by Wilhelm Reich Mass Psychology of Fascism</i> . . .	55
Lino Veljak, <i>Odakle potreba za vođom / Where does the need for leader stem from.</i> . . .	63
Metka Mencin Čeplak, <i>Feministične percepcije dela Wilhelma Reicha</i> <i>/ Feminist Perceptions of the Work of Wilhelma Reich</i>	71

ДРУГИ ДЕО/PART TWO

Ψ и вођа/ Ψ and leader
С. Г. Марковић, ур./S. G. Markovich, ed.

Владета Јеротић, <i>Да ли је сваком појребан вођа, са посебним осврћом на Мојсија</i> <i>/ Does Everyone need a Leader? With a Special Reference to Moses</i>	83
---	----

Ljubomir Erić, <i>O narcizmu / On Narcissism</i>	89
Ratko Božović, <i>Imperativi novog Narcisa / Imperatives of a New Narcissus</i>	113
Čedomir Čupić, <i>Karakteristični političkih vođa u svetlu Rajhove psihoanalize</i> <i>/ Characters of political leaders in light of Reich's psychoanalysis</i>	129
Лазар Марићевић, <i>Личности председника – Ричард Милхаус Никсон</i> <i>/ The Personality of a President – Richard Milhous Nixon</i>	141
Slobodan G. Markovich, <i>Anthropological and/or Psychoanalytic Approach to the Problem of Leader</i> <i>/ Антрополошки и/или психоаналитички приступи</i> <i>проблеми вође</i>	155
Petar Jevremović, <i>Topologija grupe i prazno mesto za vođu</i> <i>/ Topology of a group and an empty space for leader</i>	177
Milan Popov, <i>Narcizam i vođe / Narcissism and Leaders</i>	185
Биографије аутора прилога	193

MEETINGS “Ψ AND CULTURE“

In 2016, through the initiative of Prof. Žarko Trebješanin and Prof. S. G. Markovich the Faculty of Political Science agreed to host the first meeting dedicated to psychoanalysis (Ψ) and culture under the title “Contemporary Relevance of Freud’s Thought.” The meeting was prompted by the 160th anniversary of the birth of Sigmund Freud. Concomitantly the University Library in Belgrade organised an exhibition and published a book entitled *Freud and/or Jung*. The book includes the bibliography of works on Freud and Jung in Serbian (Serbo-Croat). It demonstrated that in the previous one hundred years the teachings of Freud and Jung were carefully studied and held in high esteem in the areas of Serbia and Yugoslavia.

The idea for these meetings was encouraged by the theory of Sigmund Freud. Starting from 1907 he and his disciples began discussing the psychoanalysis of artistic creation. In that way they widened the scope of their interest from individual clinical studies to art and culture as well. In the period between 1912 and 1929 Freud went one step further. He redirected his attention to wider issues such as religion, human aggressiveness, and the purpose of human culture/civilisation. This reached its climax in his work *Civilisation and its Discontents*, originally published in 1929 in German as *Das Unbehagen in der Kultur*.

Similar efforts were made by his disciple Géza Róheim, who initiated a periodical publication *Psychoanalysis and the Social Sciences*. Five volumes were published within this project from 1947 to 1958. After that Werner Muensterberger continued the project, albeit under a different name – *The Psychoanalytic Study of Society*. The 19 volumes under this title were published from 1960 till 1995.

Within the project “Ψ and Culture” Prof. Ž. Trebješanin and S. G. Markovich originally planned biannual meetings in Belgrade. The first was held in 2016. Prompted by the positive response to the first meeting in 2016, and encouraged by Prof. Ljubomir Erić and Prof. Čedomir Čupić, we agreed to organise another meeting one year later. In line with that, in November 2017, “Ψ and Culture 2” was organised. It was entitled “The thought of Wilhelm Reich and Psychoanalysis and Leader.” The next meeting is planned for June 2019 with the title “Ψ and Culture 3: Psychoanalysis, Aggressiveness and War”, to mark the centenary of the peace treaty following the Great War.

What the initiators have particularly had in mind is to discuss the application of the theory of the unconscious to culture, and to analyse the scope of the unconscious in decision-making, including political decisions. This has been a neglected field of analysis, often opposed to the general theoretical

trends in social sciences. In mainstream analyses human decisions are often rationalised, and their symbolism is neglected. The many times mentioned and discussed phenomenon of rationalisation is simply passed over. In this way mainstream theories frequently fail to see that rationalised decisions and rationalised interpretations of such decisions are in both cases essentially, if not dominantly, determined by the unconscious. It is for this reason that drawing attention to the area of the unconscious is among the main tasks of meetings like this dealing with the relationship of culture and the unconscious, or of psychoanalysis and culture.

This series of meetings was not conceptualised as a contribution to Freudian orthodoxy, but rather as an application of dynamic psychiatry, to use the term of Henry Ellenberger. They are focused on the application of analytical tools and notions of dynamic psychiatry to culture and society, regardless of the theoretical inclinations of their participants. In this sense, although Freud's theory is the starting point of these meetings, other orientations personified by A. Adler, C. G. Jung, W. Reich, or the school of ego-psychology and other dynamic schools, are equally welcome. The meetings are open both to those who have theoretical interests in dynamic psychiatry, but also to those who professionally deal with some related orientations, such as psychiatrists and psychotherapists. Artists, writers and all other professionals who have experienced fruitful encounters with an aspect of dynamic psychiatry are also more than welcome.

In 2016–2017 the language of the meetings was limited to Serbian (Serbo-Croat), and in the geographic sense to the Yugoslphere. In order to organise meetings that would include participants beyond Belgrade and the University of Belgrade, we addressed the Open Society Foundation, which we cordially thank for its support. We are particularly grateful to our colleagues from other faculties and institutions in Belgrade and to colleagues from Ljubljana, Zagreb and Novi Sad who took part in the meeting in 2017. The meeting had 14 participants including: Prof. Gordana Jovanović, Faculty of Philosophy, University of Belgrade – UoB, Prof. em. Vukašin Pavlović, Faculty of Political Science – FPS, UoB, Prof. Lino Veljak, Faculty of Philosophy, University of Zagreb, Asst. Prof. Marjeta Mencin-Čeplak, Faculty of Social Sciences of the University of Ljubljana, Obrad Savić, Faculty of Media and Communications of the University of Singidunum, Vladeta Jerotić, Serbian Academy of Sciences and Arts, Prof. Čedomir Čupić, FPS, UoB, Prof. Milanko Govedarica, Faculty of Philosophy, UoB, Dr. Lazar Marićević, Centre for the Development of Serbia, Belgrade, Prof. Ljubomir Erić, Faculty of Medicine, UoB, Prof. Petar Jevremović, Faculty of Philosophy, UoB, Prof. Ratko Božović, FPS, UoB, Prof. Slobodan G. Markovich, FPS, UoB, and the Institute for European Studies, Belgrade, and Milan Popov, MA, Institute for Philosophy and Multidisciplinary Studies, Novi Sad. Since the last meeting in 2017 a very prominent participant of the first two meetings, academician Vladeta Jerotić, passed away (on Sep. 4, 2018). With his work *Psihoanaliza i*

kultura (Psychoanalysis and Culture), but also by applying dynamic interpretations in the analysis of literary and artistic works, he has given an outstanding contribution to the popularisation of psychoanalysis and closely related orientations in Serbia and ex-Yugoslavia.

We are grateful to the company Informatika and to the Institute for European Studies for having joined efforts to publish the first collection of essays. We would also like to express our gratitude to the Institute for European Studies for accepting to be the co-publisher of this thematic collection of essays.

The second meeting was held on the very day of the 60th anniversary of Reich's death, on November 3 and 4, 2017. Prof. Gordana Jovanović was instrumental in conceptualising and organising the first day of the meeting, which was dedicated to the theory of Wilhelm Reich. His theory had a relevant reception during the existence of former Yugoslavia, and it provoked several important polemics. The first day of the meeting in 2017 dedicated to Reich proved that some aspects of these polemics still remain very relevant.

The Centre for Democracy of the Faculty of Political Science and organised the first two meetings “Ψ and Culture”. The phenomenon of leader and of those who are led was the topic of the second day of the meeting “Ψ and Culture 2.” This topic was treated from the point of view of an overlapping of leadership and narcissism, but discussions were focused on the relation between leader and those who are led, on individual cases of leaders, but also on the question if leader is necessary at all. A connection between narcissism and leadership was singled out, and even between pathological narcissism and political leadership. In the discussion that followed the presentation of papers, it was also debated if there is a particular type of political personality and if narcissism is what gives to this type its peculiar dimension.

Meetings of this kind would not be possible if the Faculty of Political Science did not demonstrate an inclination for a multidisciplinary approach to social, political and cultural phenomena. For this reason we are thankful to the Faculty and its dean Dr. Dragan R. Simić for their understanding and support in organising meetings of this kind, and for the dean's address at the beginning of the meeting. Two professors of the Faculty of Political Science in Belgrade have, by their commitment to and their support for a multidisciplinary understanding of *homo politicus* and of human nature, made possible the conceptualisation of these meetings. They are professors Vukasin Pavlović and Čedomir Čupić and I would like to cordially thank them.

Belgrade, September 2018

Slobodan G. Markovich

СУСРЕТИ „Ψ И КУЛТУРА“

На иницијативу професора Жарка Требјешанина и моју личну иницијативу одржан је 2016. године први скуп на Факултету политичких наука посвећен психоанализи и култури под насловом „Актуелност Фројдове мисли“, а у поводу 160 година од рођења Зигмунда Фројда. Истовремено Универзитетска библиотека у Београду организовала је изложбу и издавање књиге *Фројд и/или Јуні*. Библиографија радова урађена у оквиру те изложбе показала је колико је значајно мисао Фројда и Јунга била пристуна на просторима Србије и Југославије у претходних сто година.

Замисао ових скупова надахнута је самом теоријом Зигмунда Фројда. Од 1907. године Фројд и његови ученици почели су да расправљају о питању психоанализе уметничког стваралаштва. На тај начин, проширили су сопствена занимања с појединачних клиничких случајева на уметност и културу. Фројд је отишао корак даље у раздобљу од 1912. до 1929. Он је тада преусмерио пажњу на шира питања као што су религија, људска агресивност и сврха људске културе/цивилизације. Све је то достигло врхунац у његовом делу *Неплагодности у култури* из 1929.

Сличне напоре чинио је и његов следбеник Геза Рохајм (Géza Róheim) који је покренуо годишњак *Психоанализа и друштвене науке (Psychoanalysis and the Social Sciences)*. У оквиру овог годишњака објављено је пет томова 1947. до 1958. Затим је Вернер Минстербергер (Werner Muensterberger) наставио пројекат објављивањем периодичних зборника под насловом *Психоаналитичко исцртавање друштва (The Psychoanalytic Study of Society)* од 1960, а ови зборници објављивани су све до 1995.

У оквиру пројекта Психоанализа и култура („Ψ и култура“) проф. Ж. Требјешанин и С. Г. Марковић планирали су првобитно скупове сваке две године у Београду. Најпре је 2016. одржан први скуп „Актуелност Фројдове мисли“. Охрабрени реакцијама на скуп из 2016, и на подстрек појединих учесника као што су проф. Љубомир Ерић и проф. Чедомир Чупић, договорели смо се да наредни скуп буде организован 2017. У складу с тим, новембра 2017, уприличен је скуп „Ψ и култура 2“, под насловом „Мисао Вилхелма Рајха и психоанализа и вођа.“ Наредни скуп планиран је за јуни 2019, под насловом „Ψ и култура 3“. Психоанализа, агресивност и рат“, а у поводу сто година од мировног споразума после Великог рата.

Оно што смо посебно имали у виду је примена теорије несвесног на културу, и анализа обима несвесног у доношењу одлука, па и политичких одлука, што је област која је занемарена, а често и супротстављена

главном теоријским току друштвених наука. Овај ток у тумачењима рационализује човекове одлуке, често занемарује значај симболизма. Прелази се преко више пута разматране и објашњене појаве рационализације. Зато овај ток пропушта да увиди да су рационализоване одлуке и рационализована тумачења таквих одлука, у оба случаја битно, ако и не доминантно, одређена несвесним. Скретање пажње на домен несвесног зато је један од главних напора и ових и свих сличних скупова који се баве односом културе и несвесног, односно психоанализе и културе.

Ови скупови нису замишљени као допринос Фројдовој ортодоксији, већ као примена динамичке психијатрије, да употребим термин Хенрија Еленбергера. Они су усредсређени на примену аналитичких оруђа и појмова динамичке психијатрије на културу и друштво, без обзира на правац који је неком од учесника близак. У том смислу, иако је Фројдова мисао полазиште ових скупова, и сви други правци оличени у А. Адлеру, К. Г. Јунгу, В. Рајху, у правцу его-психологије и другим динамичким правцима су добродошли. На ове скупове отворен је позив како онима који се теоретски занимају за динамичку психијатрију тако и онима који се професионално као психијатри и психотерапеути баве неким од ових правца, али исто тако добродошли су уметници, књижевници и сви они који у својим дисциплинама наилазе на плоносан сусрет с неким од аспеката динамичке психијатрије.

Ограничени смо, за сада, језиком скупа, а то је српски односно српскохрватски, односно у географско-културном смислу југосфера. Да бисмо омогућили да ови скупови превазиђу оквир београдских универзитета обратили смо се Фондацији за отворено друштво којој срдечно захваљујемо на исказаној подршци. Посебно се захваљујемо колегама са других факултета и установа у Београду и колегиници и колегама из Љубљане, Загреба и Новог Сада који су узели учешће на скупу 2017. године. На скупу је 14 излагача представило радове: проф. др Гордана Јовановић, Филозофски факултет Универзитета у Београду, проф. ем. др Вукашин Павловић, Факултет политичких наука – УБ, проф. др Лино Вељак, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу, доц. др. Марјета Менцин-Чеплак, Факултет друштвених наука Универзитета у Љубљани, Мр Обрад Савић, Факултет за медије и комуникације Универзитета Сингидунум, академик Владета Јеротић, Српска академија наука и уметности, проф. др Чедомир Чупић, Факултет политичких наука – БУ, проф. др Миланко Говедарица, Филозофски факултет – БУ, др Лазар Марићевић, Центар за развој Србије, Београд, проф. др Љубомир Ерић, Медицински факултет – БУ, проф. др Петар Јевремовић, Филозофски факултет – БУ, проф. др Ратко Божовић, Факултет политичких наука – БУ, проф. др Слободан Г. Марковић, Факултет политичких наука – БУ и Институт за европске студије, и Милан Попов, МА, Институт за филозофију и интердисциплинарне студије, Нови Сад. Од одржавања скупа до штампања овог зборника преминуо је један од истакнутих учесника

прва два скупа, академик Владета Јеротић (04. септембра 2018). Он је делом *Психоанализа и култура*, али и применом динамичких тумачења у анализи књижевних и уметничких дела дао изузетан допринос популаризацији психоанализе и других сродних праваца у Србији и бившој Југославији.

Захвални смо и предузећу Информатика и Институту за европску студије што су заједничким напорима штампали први зборник са ових скупова. Институту за европске студије у Београду срдечно се захваљујемо и као коиздавачу овог зборника.

Други скуп одржан је управо на саму шездесетогодишњицу од смрти Вилхелма Рајха, 3. и 4. новембра 2017. На иницијативу проф. Гордане Јовановић први дан скупа био је посвећен теорији Вилхелма Рајха. Његове теорија је, у време постојања бивше Југославије, имала значајну и утицајну рецепцију која је изазвала и неколико значајних полемика. Први дан скупа 2017. посвећен Рајху показао је да је део тих полемика и даље актуелан.

Центар за демократију Факултета политичких наука организовао је прва два скупа „Ψ и култура“. Феномен вође и вођених био је тема другог дана скупа „Ψ и култура 2“. Ова тема обрађена је са становишта преламања вођства и нарцизма, али се расправљало и о односу вође и вођених, појединачним случајевима вођа, као и о питању да ли је вођа уопште нужан. Указано је на везу нарцизма и политичког вођства, па чак и патолошког нарцизма и политичког вођства, а у расправи која се повела на скупу дискутовало се и о дилеми да ли постоји посебан политички тип личности и да ли је управо нарцизам оно што би овом типу личности дало посебну димензију.

Овакви скупови не би били могући да Факултет политичких наука није показао склоност за мултидисциплинарно разматрање друштвених, политичких и културних појава. Зато се захваљујемо Факултету и декану др Драгану Р. Симићу на разумевању и подршци у организацији ових скупова, као и на поздравној речи скупу. Двојица професора овог Факултета својим досадашњим залагањем и подршком мултидисциплинарном сагледавању *homo politicus*-а и људске природе омогућила су да се ови скупови конципирају, а то су професори Вукашин Павловић и Чедомир Чупић и њима се срдечно захваљујем.

Београд, септембар 2018.

Слободан Г. Марковић

Први део

Мисао Вилхелма Рајха,
шездесет година касније

Гордана Јовановић, ур.

Part one

The thought of Wilhelm Reich,
sixty years later

Gordana Jovanović, ed.

VILHELM RAJH IZMEĐU SOCIJALNE KRITIKE I NATURALIZMA I NJEGOVA AKTUELNOST

Sažetak: Rajhove godišnjice rođenja i smrti 2017. godine povod su za podsećanje na Rajha i postavljanje pitanja o njegovoj aktuelnosti šezdeset godina posle smrti. U Rajhovom učenju izdvajaju se dve paradigme – socijalno-kritička i naturalistička, pri čemu nije reč samo o prelazu iz prve u drugu, nego i Rajhovoј reinterpretaciji prve iz perspektive potonje. Prvu Rajhovu paradigmu karakteriše povezivanje psihoanalize i marksizma, ali uz kritiku i Frojdove psihoanalize, zbog odbijanja da izvede socijalne posledice svojih uvida, i marksističke teorije i prakse tridesetih godina 20. veka, zbog zanemarivanja subjektivnih činilaca. Zbog nelojalnosti teorijskoј i političkoј ortodoksiji Rajh je kažnjen ekskomunikacijom. U naturalističkoј paradigmi, koju sam Rajh vidi kao logičan razvoj, postulirano je biološko jezgro kao izvorište agensnosti, socijalnosti, čak radne demokratije. U savremenom diskurzivnom kontekstu, koji karakterišu i prodorne biologističke koncepcije psihe i društva (npr. evolutivna psihologija) Rajhov naturalizam implicitno, naravno bez pozivanja na samog Rajha, pokazuje se kao aktuelniji, dok je Rajhova socijalno-kritička pozicija, u odsustvu velikih emancipatorskih projekata i s obzirom na čak delegitimizirane velike socijalne teorije, bez receptivnih izgleda.

Ključne reči: Vilhelm Rajh, socijalna kritika, naturalizam, Frojdova psihoanaliza, marksizam

Uvod

U prošloј, 2017. godini stekle su se dve okrugle godišnjice Vilhelma Rajha (Reich) – 120 godina od njegovog rođenja i 60 godina od njegove smrti. Tako se do prošle godine nanizalo onoliko godina posle Rajhove smrti koliko je on poživio, a nadalje će godine smrti neumitno brojčano nadmašivati njegove godine života. Ovo simboličko nadmetanja brojeva godina života i smrti stoji i kao ogledalo borbe života i smrti – osnovne teme i Rajhovoг mišljenja. Moglo bi se očekivati da bi u nekim drugačijim vremenima taj simbolički dodatno osnažen povod svakako bio dovoljno inspirativan za sećanja i analize.

Za naša ipak oskudna vremena, uprkos spoljašnjem i površnom obilju, verovatno je pravo čudo što Rajhove godišnjice nisu prošle sasvim neprimećene ili neobeležene. Tako su npr. u Nemačkoј objavljene dve knjige o Vilhelmu Rajhu – novo, prošireno izdanje knjige *Unpolitische Wissenschaft? Wilhelm Reich und die Psychoanalyse im Nationalsozialismus*¹ (*Nepolitička nauka. Vilhelm Rajh i psihoanaliza u nacionalsocijalizmu*) i knjiga *Rechtsruck*

1 Andreas Peglau, *Unpolitische Wissenschaft. Wilhelm Reich und die Psychoanalyse im Nationalsozialismus* (Giessen: Psychosozial Verlag, 2017, prvo izd. 2013).

im 21. Jahrhundert. Wilhelm Reichs Massenspsychologie des Faschismus als Erklärungsansatz (Zaokret udesno u 21. veku. Rajhova Masovna psihologija fašizma kao eksplanatorni pristup).² Autor obe knjige je nemački psihoanalitičar Andreas Peglau koji je 2012. odbranio doktorsku disertaciju o Rajhu, na osnovu koje je sledeće godine objavljeno prvo izdanje knjige *Unpolitische Wissenschaft*. U časopisu *International Forum of Psychoanalysis* u novembru 2017. objavljen je članak Tsvi Lotana (Lothane) "Wilhelm Reich revisited: The role of ideology in character analysis of the individual versus character analysis of the masses and the Holocaust".³ U istom časopisu ove, 2018. godine objavljen je još jedan članak o Rajhu – "Wilhelm Reich in Soviet Russia."⁴ U *International Journal of Psychoanalysis* 2017. godine nije objavljen nijedan članak koji se bavi Rajhom. Ni u nemačkom psihoanalitičkom časopisu *Psyche* Rajha nema prošle godine kao teme, samo je u jednom radu citiran Rajhov *Charakteranalysis*. Prošle godine snimljen je i 110 minutni dokumentarni film o Rajhu u kome je prvi put korišćena i Rajhova arhiva koja je, u međuvremenu, postala dostupna – *Love, Work and Knowledge: The Life and Trials of Wilhelm Reich* (Kevin Hinchey).

Tako se i skup posvećen Rajhu i opštije psihologiji vođe, održan na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, u novembru 2017. pridružuje negovanju i kulture sećanja i kritičkog preispitivanja nasleđa.

Kroz Rajhov život, a i smrt ogledaju se događaji i ljudi, ali i strukture dugog trajanja koji su odlučujuće oblikovali 20. vek – utoliko se kroz odnos prema Rajhu posredno iskazuje i odnos prema tim zbivanjima, čija se delotvornost prepoznaje i u našem, 21. veku. Zato je poziv na sećanje na Rajha istovremeno i poziv na epohalnu kritičku samorefleksiju.

Poziv na sećanje na Rajha vođen je saznanjem da su radikalne psihosocijalne pozicije relativno retke i u psihologiji i u sociologiji i da već zbog toga zaslužuju pažnju. Još važniji razlog jeste to što je Rajhov radikalni psihosocijalni pristup usmeren i prema individui i prema društvu, čime se prevazilazi, inače veoma raširen, redukcioniistički dualizam, odnosno odvajanje pojedinca od društva. Drugim rečima, radikalnost Rajhove pozicije teorijski je dobro zasnovana jer počiva na uvidima u socijalne mehanizme konstituisanja psihe. Ali, Rajhov stav nije samo dijagnostički, već i praktično kritički usmeren i artikulisan kao zahtev za menjanjem patogenih društvenih uslova, i to onih koji proističu iz osnovnih društvenih struktura, ekonomskih pre svega. U tom smislu Rajh se može smatrati jednim od najradikalnijih kritičkih psihologa.

2 Andreas Peglau, *Rechtsruck im 21. Jahrhundert. Wilhelm Reichs Massenspsychologie des Faschismus als Erklärungsansatz* (Berlin: NORA, 2017).

3 Zvi Lothane, "Wilhelm Reich revisited. The role of ideology in character analysis of the individual versus character analysis of the masses and the Holocaust", *International Forum of Psychoanalysis*, 2017, 20 November (on line).

4 Galina Hristeva & Phillip Bennett, "Wilhelm Reich in Soviet Russia. Psychoanalysis, Marxism and Stalinist reaction", *International Forum of Psychoanalysis*, 27/1 (March 2018), str. 54–69.

Rajh kao kritički psiholog ne samo da zaslužuje nego i obavezuje na kritički odnos i prema njegovim sopstvenim shvatanjima. U ovom kontekstu posebnu pažnju zaslužuje Rajhovo postepeno napuštanje socijalno-teorijske pozicije i prelazak na naturalizam. Naturalizam u psihologiji i sociologiji svakako je problematično stanovište. Utoliko je paradoksalniji Rajhov prelaz s radikalne socijalno-psihološke pozicije na naturalizam. Zato je zadatak da se oceni aktuelnost obe Rajhove pozicije, i socijalno-teorijske i naturalističke, kako u savremenom teorijskom kontekstu, tako i u kontekstu preovlađujućeg društvenog stanja.

Upravo u odnosu na preovlađujuće društveno stanje koje se oblikuje prema načelima neoliberalizma postavlja se i pitanje aktuelnosti Rajhove kritike liberalizma, utoliko pre što je Rajhova kritika usmerena na one aspekte liberalizma koji uobičajeno nisu predmet savremene kritike liberalizma.

Rajh kao radikalni psiho-socijalni teoretičar

Rajh je bio radikalni psihoanalitičar i marksista. Radikalnost njegove pozicije iskazuje se kroz kritiku i Frojdove psihoanalize i tadašnjeg marksizma, i to i u teorijskom i praktičnom smislu i kroz postavljanje zahteva i psihoanalizi i marksizmu. Tridesetih godina 20. veka, ali ne samo tada, ovako sveobuhvatnom i dubokom kritikom Rajh je bio izuzetak i već samo na osnovu toga pogodan za dalja izuzimanja i isključenja. Naravno, sadržaj Rajhove kritike i insistiranje na izvođenju i suočavanju s posledicama u kontekstu tadašnjih društvenih događanja nesumnjivo su dodatno doprineli njegovim višestrukim ekskomunikacijama.

Najkraće rečeno, Rajh kritikuje tadašnji marksizam zbog odsustva psihologije u njemu, a psihoanalizu zbog odbijanja socijalnih implikacija. Dakle, marksizmu je potrebna psihologija kao teorija subjektivnih faktora, a psihoanalizi je potreban pogled na društvo kao krajnji izvor patogenih faktora. Već na samom početku *Masovne psihologije fašizma*, pisane između 1930. i 1933. i objavljene u danskom egzilu 1933. Rajh eksplicira svoj kritički odnos i prema marksizmu i prema Frojdovoj psihoanalizi.

Rajhova kritika marksizma utemeljena je u dramatičnim zbivanjima u Nemačkoj 1930-ih godina – izostala je revolucija, koja je bila očekivana na osnovu „mišljenja da bi privredna kriza takvih razmjera kao ona iz 1929 – 1933. *nužno morala* voditi ideologijski lijevom razvoju pogođenih masa“⁵ Ne samo da je izostala revolucija nego su veliki delovi proletarijata skrenuli udesno i glasali za Nationalsocijalističku nemačku radničku partiju (NSDAP). Drugim rečima, veliki broj birača glasao je protivno svojim ekonomskom interesima određenim njihovim ekonomskim položajem. Pokazalo se da je ideologija delotvornija od ekonomske baze – Rajh opisuje taj proces kao

5 Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma* (Beograd: NIRO „Mladost“, 1981, originalno delo objavljeno 1933), str. 13.

„ideologijsko buržoaziranje proletarijata“⁶ On ukazuje na to da je tadašnji marksizam prevideo taj rascep između ekonomske i ideološke strukture zato što nije imao adekvatna teorijska sredstva za konceptualizovanje posredujućih subjektivnih procesa.

Onaj ko je posljednjih godina pratio i praktički proživio teoriju i praksu marksizma na revolucionarnoj ljevici, morao je ustanoviti da je bila ograničena na područje *objektivnih* procesa privrede i državnu politiku u užem smislu, a takozvani „subjektivni faktor“ povijesti, ideologiju masa u njenom razvoju i proturječjima, nije ni pažljivo pratila niti shvatila.⁷

Upravo takva dijagnoza o marksizmu, o njegovoj teorijskoj manjkavosti i praktičnoj neuspješnosti, objavljena 1933. u knjizi *Masovna psihologija fašizma*, bila je povod za Rajhovo isključenje iz Komunističke partije Nemačke (KPD), i paradoksalno za njegovo isključenje iz Komunističke partije Danske – čiji član nikad nije ni bio. Među obrazloženjima za isključenje navedeno je da je „objavio knjigu, sa kontrarevolucionarnim sadržajem.“ Jedan prikaz u danskom *Arbeiderbladet* 1. decembra okarakterisao je *Masovnu psihologiju fašizma* kao „napad na revolucionarnu politiku.“⁸

Dakle, Komunistička partija Nemačke ni 1933. godine, dakle, pošto je Hitler izborima već došao na vlast, nije bila spremna da prizna da njeno viđenje „revolucionarnog poleta“ ne može da izdrži elementarni test realnosti. Razmere političkog solipsizma išle su dotle da je samo ukazivanje na činjenice koje odstupaju od hipostaziranog revolucionarnog poleta bilo proglašeno kontrarevolucionarnim. Tako je Rajh kao kontrarevolucionar isključen iz komunističkih partija zato što je ukazao na to da uspon nacizma nužno znači poraz radničkog pokreta, a nesposobnost i nespремnost da se to uvidi govori o slabosti marksizma.

Osim praktično-političkog značaja, dijagnoza o manjkavosti marksizma teorijski je relevantna, i izvan eksplanatornih potreba tadašnje društvene situacije. Istovremeno, Rajhova dijagnoza izvedena iz nesklada interesa proisteklih iz ekonomskog položaja i ideoloških potreba može biti primenljiva i na savremeno društveno stanje. Zar i danas široki slojevi ne glasaju protivno svojim interesima, a da toga nisu svesni, ili štaviše u uverenju da čine suverene izbore u svom najboljem interesu? I dalje je aktuelno pitanje kako se to postiže i nesumnjivo je da je to predmet analiza i delanja mnogih institucionalnih aktera. Iskustvo, individualno i istorijsko, uči nas da uslovi života suštinski oblikuju svest, ali svedoči i o mogućnosti makar relativne „funkcionalne autonomije“ ne samo motiva, na šta je ukazao Gordon Olport (Allport),⁹ nego i mišljenja, i svesti uopšte. U samoj je prirodi mišljenja mogućnost prevazilaženja

6 *Ibid.*, str. 76.

7 *Ibid.*, str. 11.

8 David Boadella, *Wilhelm Reich. The Evolution of his Work* (New York: Dell Publishing, 1973), str. 93.

9 Gordon W. Allport, “The functional autonomy of motives”, *American Journal of Psychology*, 50 (1937), pp. 141–156.

datog prostora, datog trenutka, datih objekata. Uostalom, čak ni percepcija nije puki odraz date draži u čulima, nego celovit sintetički čin subjekta.

Na toj osobenosti ideja, na njihovom svojstvu apstrahovanja od čulne prezentnosti, počiva sama mogućnost ideologije. Ali, razumljivo, u građenju ideologije učestvuju i neintelektualni procesi. U ishodu ideologije postaju moćna sredstva oblikovanja individualne i kolektivne svesti, praktičnog delanja i time proizvođenja socijalne realnosti. Upravo zbog takvih delotvornih potencijala ideologije su poseban predmet pažnje.

Na primeru koji Rajh analizira pokazalo se kako je ideologija postala materijalna sila proizvođenja realnosti suprotstavljene onoj koja je trebalo da nastane iz ekonomske baze. Takav obrt, rascep zahteva uključivanje psihološke teorije koja može da objasni neočekivan ishod. Po Rajhovom razumevanju, logične, racionalne posledice objašnjive su unutar ekonomske teorije. Ali „ona zakazuje kada je mišljenje i djelovanje ljudi u *proturječju s ekonomijskom* situacijom, kad je dakle, *iracionalno*... Marksističko masovnopsihologijsko postavljanje pitanja počinje baš tamo gdje zakazuje *neposredno* socijalno-ekonomijsko objašnjenje.“¹⁰

Ovakva podela rada između ekonomske i psihološke teorije, kako je Rajh obrazlaže, zaslužuje posebnu pažnju. Osim ekspliciranih aspekata, tj. obrazloženja za nužnost uključivanja psihologije i to kao masovne psihologije, u objašnjenje mišljenja i delanja ljudi koje protivreči njihovom ekonomskom položaju, čime Rajh teorijski obogaćuje i proširuje marksizam, ovakva podela rada istovremeno odaje i Rajhova teorijska ograničenja. Najkraće rečeno, to teorijsko ograničenje ogleda se u suženoj i patocentričnoj koncepciji psihologije. Ona ide uz uverenje da „socijalna ekonomija može do kraja objasniti društveno činjenično stanje onda kada je djelovanje i mišljenje racionalno-svrhovito, tj. kada služi zadovoljavanju potreba i neposredno odražava i nastavlja ekonomijsku situaciju.“¹¹ Ono što je problematično u ovom Rajhovom stavu jeste upravo verovanje u neposredno „odražavanje“ ekonomske situacije u mišljenju i delanju ljudi. Ni jednostavne draži ne odražavaju se neposredno u opažanju ljudi. Svaki opažaj je složena subjektova konstrukcija. O tome su početkom dvadesetog veka geštalt psiholozi pružili uverljivu empirijsku, i eksperimentalnu potvrdu – na primer, pod određenim uslovima, subjekt vidi pokret, iako pokreta nema u draži.¹² U najopštijem smislu, saznanje uvek podrazumeva uključivanje subjektivih asimilacionih šema kao uslov mogućnosti samog saznanja, ali i izvor ograničenja. To je osnovni princip Pijažeeve (Piaget) teorije saznajnog razvoja.¹³ I u hermeneutičkom pristupu izvesno

10 Wilhelm Reich, *op. cit.*, str. 26.

11 *Ibid.*, str. 26.

12 Max Wertheimer, „Experimentelle Studien über das Sehen von Bewegung“, *Zeitschrift für Psychologie*, 61 (1912), str. 161–265.

13 Žan Pijaže, *Psihologija inteligencije*, Nolit, Beograd 1968, prev. M. Vukmirović Mihailović, original objavljen 1947.

prethodno razumevanje, predrazumevanje neophodan je uslov same mogućnosti razumevanja.¹⁴

Utoliko manje može važiti direktno delovanje, direktan odraz ekonomske situacije. Ono je uvek višestruko posredovano i kad je ishod u mišljenju i delanju racionalan. Potrebna nam je psihologija i za objašnjenje racionalnog mišljenja i delanja, psihologija ne može biti ograničena samo na objašnjenje iracionalnog. Razlika između objašnjenja racionalnih i iracionalnih ishoda nije razlika između odsustva i prisustva psihologije. Razlika se uspostavlja na nivou same psihologije, ne pre i izvan psihologije. To je razlika između, s jedne strane, psihologije koja rekonstruiše svesne saznajne procese i osvešćene potrebe subjekata i s druge strane, psihologije koja traga za neosvešćenim, nesvesnim, potisnutim motivima delanja subjekata. Razumljivo je da ova druga psihologija ima mnogo teži zadatak zato što je i predmet kojim se bavi komplikovaniji. To može opravdati usmeravanje veće pažnje na ovu drugu psihologiju, ali ne može opravdati teorijsko isključenje psihologije iz objašnjenja racionalnog mišljenja i delanja. Utoliko je Rajhovo isključenje psihologije iz objašnjenja racionalnog mišljenja i delanja jedna redukcionistička psihološka pozicija. Bila bih sklona da pretpostavim da je upravo takva Rajhova redukcionistička psihološka pozicija, što u stvari odaje u osnovi slabu psihološku poziciju, bila pogodnija osnova za prelazak u sledeći oblik redukcionizma, energetski redukcionizam kasnijeg Rajha.

Vraćajući se Rajhovoju poziciji tridesetih godina 20. veka i njegovoj analizi društvenog stanja i stanja u tadašnjem marksizmu, može se zaključiti da je raskoraku između ekonomskog položaja i ideologije dodat i rasep u samom marksizmu, preciznije, vulgarnom marksizmu, kako ga Rajh opisuje. Važno je reći da je takav marksizam pao ispod nivoa uvida samog Marksa, da je izneverio i istorijski materijalizam i dijalektičku metodu:

Zapravo se vulgarni marksizam odupire shvaćanju strukture i dinamike ideologije time što je proglašuje „psihologijom“, a psihologiju nemarksističkom i rukovanje subjektivnim faktorom, takozvanim „duševnim životom“ u povijesti, prepušta metafizičkom idealizmu političke reakcije¹⁵

Dakle, tada delujući marksizam, u obliku vulgarnog marksizma, zanemario je upravo ono što je bilo neophodno uključiti da bi mogli da se razumeju neočekivani ishodi – izostanak revolucije u Nemačkoj i uspon nacizma. Zato Rajh preporučuje „dijalektičko-materijalističku psihologiju“ kao psihologiju koja bi istraživala subjektivni faktor istorije i strukturu i dinamiku ideologije, ali kao materijalistička psihologija, to znači psihologija saglasna s marksističkim shvatanjem da se svest razvija iz uslova života. Kao marksista Rajh je delio ovo shvatanje.

Kao psihoanalitičar Rajh kritikuje psihoanalizu zato što „Freud i većina njegovih učenika otklanjaju sociološkijske konzekvencije psihoanalize i jako se

14 Hans-Georg Gadamer, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen: Mohr, 1990, originalno izdanje objavljeno 1960).

15 Wilhelm Reich, *op. cit.*, str. 20.

trude da ne prekorače okvir građanskog društva.¹⁶ Rajh je insistirao na tome da je marksizmu potrebna psihologija, a psihoanalizi izvođenje socijalnih konsekvenci. Ali očigledno da neizvođenje socijalnih konsekvenci koje karakteriše Frojdu psihoanalizu nije bilo slučajan previd. Frojd se upravo tome odlučno suprotstavljao – zamerajući Rajhu da je izneverio psihoanalizu izvodeći socijalne i političke konsekvence, što je za Frojda značilo politizovanje psihoanalize. To je dovelo ne samo do razlaza između Frojda i Rajha nego i do Rajhove institucionalne ekskomunikacije. U Rajhovom isključivanju iz Međunarodnog psihoanalitičkog udruženja učestvovali su i drugi znameniti psihoanalitičari – Ana Frojd, Ernest Džouns (Jones), Max Ajtingon (Eitingon).

U čemu su konkretno sadržane socijalne konsekvence psihoanalize, na kojima Rajh insistira? Najpre treba podvući da Rajh svoju poziciju zasniva na Frojdivim psihoanalitičkim uvidima, kao i na Marksovim socijalnoteorijskim temeljima. Drugim rečima, za Rajha su psihoanalitički, psihološki uvidi nesporni i nezaobilazni. I baš zbog toga što su nezaobilazni obavezuju na postavljanje pitanja o implikacijama. Te implikacije, razumljivo, izlaze izvan okvira psihoanalize. Ali one, po Rajhu, nalažu i izlaženje izvan okvira postojećeg društva budući da u postojećem represivnom poretku vide izvore patogenih uticaja na ljudsku psihu. Budući da su subjektivne posledice socijalnih patogenih uticaja predmet psihoanalize, to po Rajhu znači da je pitanje o izvorima patnje takođe neizostavan, logičan deo psihoanalize.

Frojd nipošto nije negirao uticaj socijalnih uslova na psihu, i to je njegov stav od samih početaka istorije psihoanalize pa do zrelih radova u poslednjim godinama života. Tako, na primer, 1908. objavljuje rad pod indikativnim naslovom – „Die ‘kulturelle’ Sexualmoral und die moderne Nervosität“ („Kulturni seksualni moral i moderna neurotičnost“).¹⁷ Društvo je preko socijalnih normi ušlo u Frojdu objašnjenje etiologije neuroza i same strukture ličnosti, i u najopštijem smislu u određenje *conditio humana* kao nerazrešive nelagodnosti u kulturi.¹⁸ Na to se Rajh oslanja kao na dragocene Frojduve psihoanalitičke uvide i preuzima ih kao svoje polazište. Ali uprkos tome Frojd nije bio spreman da sledi Rajha u ekspliciranju socijalnih konsekvenci postavljenih dijagnoza – ako postojeći socijalni uslovi imaju patogeno dejstvo na psihičko funkcionisanje, onda je logičan, racionalan zaključak da je potrebno menjati patogene društvene agense. Umesto takvog zaključka, Frojd esencijalizuje i nelagodnost u kulturi i njene izvore i postavlja dijagnozu o neizlečivoj suprotstavljenosti čoveka i kulture. Pri tome je odbacivanje Rajha potpuno – od teorijskog do ličnog.

Radikalno teorijsko razilaženje Frojda i Rajha najavljeno je u njihovim suprotstavljenim shvatanjima o mazohizmu. Frojd je razvio naturalističku

16 *Ibid.*, *op. cit.*, str. 7.

17 Sigmund Freud, „Die ‘kulturelle’ Sexualmoral und die moderne Nervosität“, Sigmund Freud, *Studienausgabe* (Vol. 9, 1982; originalno izdanje objavljeno 1908), str. 9–32.

18 Sigmund Freud, *Das Unbehagen in der Kultur*, Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Vol. 9, 1982; originalno izdanje objavljeno 1930 [1929]), str. 191–270.

tezu o mazohizmu kao izrazu nagona smrti, koju Rajh tumači i kao napuštanje ranijih dragocenih Frojdrovih uvida:

Ovo shvatanje dosledno je sledilo novo učenje o suprotnosti Erosa i nagona smrti, koje je psihički konflikt svodilo na unutrašnje elemente i sve više prekrivalo važnu ulogu osujećućeg i kažnjavajućeg spoljašnjeg sveta. Verovalo se da se tako može dati odgovor na pitanje odakle potiče patnja, umesto rečenicom – ‘iz spoljašnjeg sveta, iz društva’ formulom ‘iz biološke volje za patnjom, iz nagona smrti i potrebe za samokažnjavanjem’. Nesumnjivo, ovakvo objašnjenje pošteđelo je teškog puta u *sociologiju* ljudske patnje koji je prvobitna psihološka formula o psihičkom konfliktu široko otvorila.¹⁹

Rajh u nastavku ukazuje i na u to vreme već objavljen Frojdrov spis *Nelagodnost u kulturi* koji tumači kao „kulturnu filozofiju ljudske patnje izgrađenu na učenju o nagonu smrti.“²⁰ U ovom okretu od društva ka biološkom nagonu Rajh vidi teorijsku regresiju, tj. napuštanje ranijih psihoanalitičkih uvida koji su identifikovali socijalnu etiologiju neuroza.

Nasuprot tome, Frojd Rajhovo odbacivanje ove teorijske regresije vidi kao izneveravanje, tj. nedopustivo politizovanje psihoanalize. Pošto je Rajhov članak u kome „sa stanovišta seksualne ekonomije pobija nagon smrti“, kako stoji u samom naslovu članka, bio prihvaćen za objavljivanje u *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* (Međunarodnom časopisu za psihoanalizu), čiji je, osnivač bio Frojd, Frojd je u pismu Maksu Ajtingonu, tadašnjem predsedniku Nemačkog psihoanalitičkog društva (DPG) optužio i Rajha i urednika Fenihela (Fenichel) za „pokušaj da časopis zloupotrebe za boljševističku propagandu“, dodajući da to pokazuje kako se pod uticajem tadašnjeg vremena brzo razaraju karakteri.²¹ Odbacivanje Rajhoveg shvatanja mazohizma prae-no je, dakle, i izrazitom ličnom netrpeljivošću koja je kulminirala u Frojdom kasnijem izričitom odbijanju da potpiše pismo solidarnosti s Rajhom, u vreme kad je Rajhu pretilo proterivanje iz Skandinavije.

Iako ne napada Frojda lično, Rajh nudi „seksualnoekonomsko pobijanje nagona smrti“ i zastupa stav o genezi mazohizma iz traume doživljene u detinjstvu. Dakle, nasuprot Frojdom naturalističkom zasnivanju mazohizma stoji Rajhovo socijalno utemeljeno. Ni teorijski, ni po socijalnim i političkim implikacijama razlika ne može biti veća. „Frojd je tražio da Rajhonom članku u časopisu prethodi napomena da je Rajh član Boljševičke partije, što je podrazumevalo da je Rajhova kritika teorije o nagonu smrti deo komunističke doktrine.“²² Iako je grupa socijalističkih lekara iz Berlina uspela da odgovori Frojda od objavljivanja napomene o Rajhovo partijskoj pripadnosti kao izvoru

19 Wilhelm Reich, „Der masochistische Charakter. Eine sexualökonomische Widerlegung des Todestriebes und des Wiederholungszwanges“, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, Vol. 18/3 (1932), str. 308.

20 *Ibid.*

21 Prema Andreas Peglau, *Unpolitische Wissenschaft*, str. 133.

22 David Boadella, *Wilhelm Reich. The Evolution of his Work*. (New York: Dell Publishing, 1973), str. 91.

njegove kritike nagona smrti, opširan članak koji je objavljen uz Rajhov, pod naslovom „Komunistička diskusija o psihoanalizi i Rajhovo ‘pobijanje teorije nagona smrti’”,²³ a koji je napisao Zigfrid Bernfeld (Siegfried Bernfeld) – čije su knjige inače spaljene, zajedno sa Frojdovim, i Ane Frojd i Rajhovim, 10. maja 1933. u Berlinu – eksplicitno povezuje Rajha s komunističkom diskusijom o psihoanalizi, što je onda dalje služilo za diskreditovanje Rajha. U časopisu je objavljena Rajhova kratka završna napomena uz protivkritiku u kojoj on insistira na tome da su njegovi nalazi klinički zasnovani i odbija kritičarevo „pomeranje kliničkih pitanja u političko”²⁴ U opširnem pismu redakciji časopisa Rajh je dodao i vrlo pohvalnu ocenu o odnosu partijskog rukovodstva prema psihoanalizi i prema njegovom psihoanalitičkom radu. Nasuprot tome, predsednik Berlinskog psihoanalitičkog udruženja zahtevao je od Rajha da ne unosi nikakve sociološke teme u stručno udruženje. U poslednjem stavu Rajh tvrdi: „Moja analitička istraživačka orijentacija ima socijalne konsekvence, zarad čijeg *izbegavanja* je zasnovano učenje o nagonu smrti.”²⁵

Rajhova socijalna pozicija nije se odnosila samo na shvatanje mazohizma, već na shvatanje ličnosti u celini. Rajh tu poziciju zastupa i u *Masovnoj psihologiji fašizma*, koja je objavljena sledeće godine posle članka o mazohizmu. I tu Rajh insistira da je posle dijagnoze o posledicama seksualnog potiskivanja koju je postavila Frojdova psihoanaliza nužno postaviti pitanje o društvenoj funkciji potiskivanja. Frojdova psihoanaliza pokazala je kakvu funkciju potiskivanje ima u individualnoj psihičkoj ekonomiji. Što se društvenih razloga tiče, Frojd ih vidi u samoj kulturi koja nužno zahteva potiskivanje nagona.

Odgovarajući na pitanje o društvenoj funkciji seksualnog potiskivanja Rajh se koristi marksističkom teorijom. Ne zadovoljava ga odgovor koji nudi Frojdova kulturna filozofija, koja samu kulturu zasniva na potiskivanju. Rajh, dakle, insistira, s jedne strane, na diferenciranju kulture i društva, i, s druge strane, na diferenciranjem pojmu same kulture:

To više nije pitanje kulture nego pitanje društvenog poretka. Kada istražujemo povijest seksualnog zatamljivanja i porijeklo seksualnog potiskivanja, nalazimo da ne nastaju na početku kulturnog razvoja, dakle, nisu pretpostavka oblikovanja kulture, nego se počinju oblikovati tek relativno kasno, s privatnim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju i početkom klasne podjele. Spolni interesi svih počinju služiti privrednim profitnim interesima manjine; to je činjenično stanje dobilo čvrst organizacijski oblik u formi monogamnog braka i patrijarhalne obitelji.²⁶

Razumljivo je da se ove patogene društvene institucije ne mogu prominiti bez radikalne promene društva. To su radikalne konsekvence Rajhove socijalne kritike.

23 Siegfried Bernfeld, „Die kommunistische Diskussion um die Psychoanalyse und Reichs ‚Widerlegung der Todestriebhypothese‘“ *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 18/3 (1932), str. 352–385.

24 Wilhelm Reich, „Abschließende Bemerkungun zur ‚Gegenkritik‘ Bernfelds“, *Ibid.*, str. 386.

25 Wilhelm Reich, *Menschen im Staat* (Basel & Frankfurt a.M.: Stroemfeld, 1995).

26 Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, str. 36.

Rajhov okret ka naturalizmu

Ipak, društvene promene krenule su upravo suprotnim pravcem – jačanjem represije koja je dovela do promena u karakteru, a one su, sa svoje strane, bile oslonac i medijator represije. Sovjetski Savez izneverio je Rajhova očekivanja. Istovremeno, Rajh je prepoznao da fašizam nije nacionalno ograničen, njegovo uporište video je u samom karakteru moderne civilizacije. Ti novi uvidi ušli su i u novo, treće izmenjeno i prošireno izdanje *Masovne psihologije fašizma*, koje je Rajh pisao dok je rat još trajao, a on već bio emigrant u Sjedinjenim Američkim Državama. U predgovoru tom, prvom engleskom izdanju Rajh radikalizuje svoju raniju kritiku Frojdove psihoanalize, ali sada kroz biologistički, naturalistički obrt postulirajući „biološko jezgro“ čoveka, kao treći, najdublji sloj „biofizičke strukture“ u kome je utemeljena „prirodna socijalnost“, za razliku od prividne socijalnosti i kultivisanosti prvog, površnog sloja. Dakle, radikalizacija se kreće u suprotnom smeru, ne ka društvu nego od društva. Već je navedeno da je Rajh 1930. godine upravo kritikovao kod Frojda što se umesto ka društvu, okrenuo ka unutrašnjosti čoveka. Tako bi se moglo reći da se Rajh kritikujući Frojdovu psihoanalizu, paradoksalno u stvari vraća psihoanalizi, ali je sada on naturalizuje.

Orgonska biofizika shvatila bi Frojdovo nesvesno, antisocijalno u čoveku, kao sekundarni rezultat potiskivanja primarnih bioloških nagona. Ako kroz ovaj drugi sloj perverzno prodremo dublje u biološki temelj ljudske životinje (*Menschentier* – prim. G. J), otkrivamo po pravilu treći, najdublji sloj, koji nazivamo „biološko jezgro“. Duboko, u ovom jezgrou, čovek je pod povoljnim socijalnim uslovima, poštena, radna, kooperativna životinja (Tier – prim. G. J), koja voli, ili ako je opravdano, racionalno mrzi.²⁷

Hipostaziranje biološkog jezgra kome se pripisuju svojstva radinosti, socijalnosti i racionalnosti teorijski je vrlo problematično i to već na kategorijalnom nivou. Drugim rečima, pripisivanje biološkom jezgrou sposobnosti racionalnog suđenja o tome šta je racionalno mrzeti, ozbiljna je kategorijalna greška. Ali, za razliku od bioloških grešaka koje se eliminišu prirodnom selekcijom, greške u mišljenju i zaključivanju mogu se analizirati i iz ugla funkcije ili značenja koje i kao greške imaju – upravo zahvaljujući tome što pripadaju drugačijoj, ne-biološkoj vrsti – human kinds.

Utoliko je umesno postaviti pitanje koji je smisao Rajhovog radikalnog naturalističkog obrta. Ili još preciznije, šta znači radikalni naturalistički obrt kod jednog nekad radikalnog socijalnog teoretičara? To pitanje nije ograničeno samo na Rajha, štaviše može se govoriti o svojevrsnom tipu paradigmatičke konverzije – uostalom i sam Frojd tu pripada, i to na više načina. Habermas ukazuje na rascep interesa kod Frojda koji se artikulišu oko psihoanalize kao prirodne nauke i kao nauke o čoveku.

27 Wilhelm Reich, *Die Massenpsychologie des Faschismus*, dritte korrigierte, erweiterte Auflage (Frankfurt/M: Fischer, 1977; ovo izdanje prvi put objavljeno 1946), str. 11.

Taj rascep interesa mogao je doprineti tome da Frojd u stvari zasnuje jednu novu nauku o čoveku, ali je u njoj uvek gledao prirodnu nauku... Samorazumevanje psihoanalize kao prirodne nauke predočava model tehničkog korišćenja naučnih informacija... tehnološko shvatanje psihoanalize slaže (se) samo s teorijom, koja se odvojila od kategorijalnog okvira samorefleksije, i koja je strukturni model, koji odgovara procesima formiranja, zamenila modelom raspodeljivanja energije.²⁸

Ovo bismo mogli da nazovemo Frojdovom internom teorijskom naturalističkom konverzijom. Na drugi tip konverzije kod Frojda ukazao je sam Rajh – ona se ogleda u konverziji socijalnih implikacija Frojdovih psihoanalitičkih uvida u biologizovanu nužnost.

Rajhov naturalistički obrt, istina, zadržava uvide u socijalno posredovanje psihičkog, i nagonskog funkcionisanja, ali samo u represivnom, patogenom obliku. Delovanje represivnih socijalnih struktura izobličava, pervertuje izvorno dobro, radno, kooperativno biološko jezgro. Otklanjanjem takvog socijalnog delovanja oslobodilo bi se biološko jezgro, čije je imanentno svojstvo uspostavljanje – „prirodno biološke radne demokratije u međunarodnoj komunikaciji“²⁹ Utemeljenje radne ili bilo kakve druge demokratije u biološkom jezgru jeste kategorijalna greška. Ali možda tu počinjenu grešku možemo da razumemo kao rezultat traganja za simboličkim pribežištem pred socijalnom nemani. Rajh to izričito kaže – „Otkriće prirodno biološke radne demokratije u međunarodnoj komunikaciji treba posmatrati kao odgovor na fašizam.“³⁰ Pošto je Rajh smatrao da se „fašistička masovna kuga“ ne može „savladati socijalnim merama iz okvira poslednjih 300 godina“,³¹ razumljivo je da ništa drugo ne preostaje nego postuliranje biološkog pribežišta.

Ovakva argumentativna strategija nije samo Rajhov izbor. Prepoznaje se kod različitih autora u intelektualnoj istoriji pre Rajha. Tako, na primer Odo Markvard (Marquard) ukazuje na slične obrte kod Šelinga (Schelling) i samog Frojda i tumači ih u dvojnem ključu – pojmovno osnaživanje prirode ukazuje na istorijsku slabost uma i odustajanje od istorije. „Filozofski okret ka prirodi iznuđen je slabošću istorijskog uma, u ‚svetskoistorijskoj perspektivi‘: nemoć uma etablira moć onog drugog uma, moć prirode.“³² Ali, moć prirode, po Markvardu, ne donosi ozdravljenje i zato on dramatično upozorava:

Na osnovu pukog okreta ka prirodi i neposrednosti očigledno nema nikakve mogućnosti delotvornog i praktičnog razlikovanja uništenja i oslobođenja: prisustvo ove moćne prirode ‘samo kao prirode’ – u njenoj prevladajućoj tendenciji – nije prisustvo svetog, nego prisustvo destrukcije.³³

28 Jirgen Habermas, *Saznanje i interes*, Nolit, Beograd 1975, originalno izdanje objavljeno 1968, str. 294–295.

29 Wilhelm Reich, *Die Massenpsychologie des Faschismus*, str. 26.

30 *Ibid.*

31 *Ibid.*

32 Odo Marquard, *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie* (Frankfurt/M: Suhrkamp, 1982), str. 91.

33 *Ibid.*, str. 93.

Iako se Markvard u svojoj knjizi bavi filozofskim kretanjima u 19. veku, njegovo upozorenje o opasnostima okreta ka prirodi nije se moglo pokazati opravdanijim nego u zbivanjima koja su predmet Rajhove analize – u fašizmu. Dok Markvard vidi opasnost u okretu ka prirodi, Rajh u tom okretu vidi obećanje oslobođenja. Ali pošto se sloboda ne može definisati u terminima prirodnih procesa, krajnji ishod Rajhovog okreta ka prirodi jeste u stvari napuštanje ideje slobode.

Rajhov paradigmatički okret ka prirodi praćen je i redefinisanjem pojmovi. S jedne strane, biološko jezgro je snabdeveno svim kognitivnim, emotivnim i socijalnim potencijalima koji su imanentni samom tom jezgru, njegova svojevrsna emanacija. S druge strane, i pojam fašizma je uopšten daleko izvan konkretnog istorijskog oblika, i uz to mu je dodato i psihološko značenje.

‘Fašizam’ je politički organizovan izraz prosečne karakterne strukture čoveka, strukture koja nije povezana ni sa određenim rasama ili nacijama, niti sa određenim partijama, koja je opšta i internacionalna. U tom karakternom smislu ‘fašizam’ je emotivno držanje autoritarno potčinjenog čoveka mašinske civilizacije i njenog mehanicističko-mističnog shvatanja života.³⁴

U proširenju značenja pojma fašizma u trećem izmenjenom i proširenom izdanju *Masovne psihologije fašizma* Rajh ide dotle da tvrdi da tada, dakle, 1940-ih godina „nije bilo nijednog čoveka koji u svojoj strukturi ne bi nosio elemente fašističkog osećanja i mišljenja.“³⁵

Rajhov nesumnjiv doprinos bili su uvidi u psihološke aspekte fašizma, i u psihološke mehanizme njegovog održavanja. Ali vrednost i kritički potencijal tih uvida gubi se proširenjem značenja fašizma na celu civilizaciju i na sve ljude u njoj. Ovako ekspanzivno shvaćen fašizam nije ostavio nijedan slobodan ni socijalni ni psihički lokus – ostala je samo biologija u koju je Rajh projektovao sav utopijski potencijal koji se inače povezuje s idejom dobrog društva. Rajhu je ostala samo dobra biologija kao poslednje прибежиште. To će biti stanovište koje će Rajh zastupati do kraja svog života, a sa tog stanovišta je rekonceptualizovao i svoja ranija socijalnoteorijska shvatanja. To svakako govori o snazi njegovih novih uverenja. Rajh se čak pozivao na tok naučne logike koju je on „kao izvršni organ te logike“³⁶ samo sprovodio.

Dok se izvođenje socijalnih konsekvenci iz uvida Frojdove psihoanalize u etiologiju neuroza, tj. u konflikt između nagonskih i socijalnih zahteva, zaista može smatrati logički nužnim, nije jasno koja je logička nužnost vodila naturalističom obrtu kod Rajha. Tim obrtom Rajh čak, paradoksalno pada ispod samih Frojdovih uvida čiju suštinu čine nerazrešiv konflikt između nagona i kulture, tj. društva. Iako je Rajh i zbog svoje socijalne kritike bio proganjan i isključivan, energetski obrt s pratećom tehničkom operacionalizacijom odveo ga je u zatvor, gde je pod medicinski nerazjašnjenim okolnostima i umro. Teško da bi se mogla zamisliti surovija ironija u Rajhovom životu.

34 Wilhelm Reich, *Die Massenpsychologie des Faschismus*, str. 13.

35 *Ibid.*

36 Wilhelm Reich, *Die Funktion des Orgasmus* (Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1969), str. 15.

Repcija Vilhelma Rajha između socijalne kritike i naturalizma

Već je pokazano kako je Rajhova socijalna kritika odbačena i u psihoanalizi i. što je još paradoksalnije, u marksizmu tridesetih godina dvadesetog veka.

Emancipatorski socijalni pokreti krajem šezdesetih godina dvadesetog veka oživali su interesovanje za Rajha. Njegova dela počela su ponovo da se štampaju, često ilegalno, u samizdatu. Helmut Damer (Dahmer), vrstan poznavalac Rajha, ovako opisuje status Rajha u omladinskom pokretu:

Vilhelm Rajh je kasnije postao autoritet za antiautoritarni omladinski pokret... Rajhova je teorija služila antiautoritarnom pokretu kao popularna verzija Mar-kuzeove (Herbert Markuse) socijalno-filozofske interpretacije Frojda, iako antiautoritarizmu kao životnom obliku neposredno pruža mnogo manje.³⁷

Ako je Rajh i u jednom emancipatorskom pokretu i u kritički nastrojenom vremenu već bio prilično površno recipiran, a s obzirom na sudbinu tih pokreta, tj. njihovu asimilaciju u strukture establišmenta, moglo bi se reći da je socijalnoteorijska verzija Rajhovog učenja izgubila svoju socijalnu motivacionu snagu. S obzirom na to da je početkom devedesetih započeo i socijalno-politički okret udesno, tj. razgradnja modela socijalne države i njenih tekovina, što je kulminiralo Fukujaminim proglašom o kraju istorije,³⁸ onda nije nikakvo iznenađenje što su to ispražnjeno mesto počeli da zauzimaju naturalistički diskursi. Mada na prvi pogled može zvučati čudno, čak i neoliberalizam, čiji uspon pada takođe u to vreme i koji je vrlo brzo postao dominantna politička doktrina, jeste u osnovi naturalistički diskurs, bar u epistemološkom smislu (već time što primarno operiše datostima, npr. pretpostavkom o autonomiji pojedinca). Tome su se 1990-ih godina pridružili i drugi eksplicitni naturalistički naučni diskursi – npr. evolutivna psihologija koja celokupno psihičko i socijalno funkcionisanje objašnjava teorijom evolucije, tj. adaptivnim mehanizmima razvijenim još u kameno doba.³⁹

Naturalistički diskursi, naročito energetske prodrli su i u svakodnevnu laičku psihologiju. Nekada nezaobilazan pojam u opisivanju pojedinaca – karakter, zamenjen je naučnijim „ličnost“, ali je i on veoma brzo zamenjen opštim deskriptorom – energija. Pojedinci se opisuju i vrednuju vrstom i količinom energije koju poseduju i emituju. Mada Rajh nipošto nije tako rasprostranjena referenca kao laički psihološki energetske diskursi, ipak bi se u ovakvom prodoru energetske paradigme u mnoge oblasti mišljenja i života – od globalne politike, uključujući ratove za energetske izvore do novih

37 Helmut Damer, „Odnos Vilhelma Rajha prema Frojdu i Marksu“, *Vidici*, 255–256, 1–2 (1988), str. 47–48 [preveo Dubravko Kolendić, nemački original objavljen 1972].

38 Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*. (New York, NY: Free Press, 1992).

39 Jerome Barkow, Leda Cosmides, John Tooby (eds.), *The Adapted Mind. Evolutionary psychology and the generation of culture* (New York: Oxford University Press, 1992).

tehnoških i građevinskih normi o energetskej efikasnosti uređaja i zgrada – mogla, uslovno, videti naknadna i naravno prećutna afirmacija Rajhoveg naturalističkog obrta. Kao što je Rajh svojevremeno u organskoj energiji video temelj života iz čega je sledila nužnost i legitimnost otklanjanja svega što ometa slobodan prirodan tok te energije, tako i savremena upotreba pojma energije podrazumeva njegovu već osiguranu legitimaciju.

Ako bismo se pitali o uslovima koji su omogućili promenu diskurzivne dominante, onda tu svakako treba imati u vidu učinke jednog opštijeg „post okreta“ – od poststrukturalizma i postmoderne, preko post-istorije do najnovije post-istine. Iako je samo u poststrukturalizmu eksplicirana kategorija koja se diskurzivno napušta, i svi drugi diskursi konstruisani su u opoziciji prema jakom statusu kategorije strukture. Ali pomeranje diskursivnog fokusa sa struktura ne ukida delovanje struktura, naročito onih najmoćnijih – ekonomskih, političkih, vojnih.

Rajhoveg naturalizam postuliranjem biološkog jezgra kao izvora aktivnosti i socijalnosti, čak i radne demokratije (Arbeitsdemokratie) ima apsolutističke pretenzije: „Sve istinski revolucionarno, svaka prava **umernost** i nauka potiču iz prirodnog biološkog jezgra čoveka.“⁴⁰ Društvo je pretpostavljeno samo kao negativni referent. To znači da Rajh društvo delegitimise kao konstituenta ljudskog i svodi ga samo na ometajući, sputavajući činilac. Takav stav počeo je da se artikuliše još u drugoj polovini 1930-ih godina kada je Rajh govorio o „društvenom mehanizovanju života“ koje remeti harmoniju vegetativnog života.

Predmet Rajhove kritike nije bio samo fašizam ili opštije mehanizovanje života. On je već 1940-ih godina kritici podvrgao i liberalizam. Kritika je bila usmerena na površnost liberalizma, ali i njegovu nesposobnost da dopre do socijalnosti čoveka: Vredi ovde navesti Rajhovu argumentaciju u celini:

U etičkim i socijalnim idealima liberalizma prepoznavamo zastupanje crta površnih karakternih slojeva koje su usmerene na samokontrolu i toleranciju. Ovaj liberalizam naglašava svoju etiku u svrhu potčinjavanja životinje u čoveku, našeg drugog sloja 'sekundarnih nagona', Frojdrovog nesvesnog. Prirodna socijalnost najdubljeg, trećeg sloja, jezgra, liberalu je tuđa. On žali i bori se protiv karakterne perverzije čoveka pomoću etičkih normi, ali socijalne katastrofe 20. stoleća poučile su nas da time nije daleko stigao.⁴¹

Drugi aspekt Rajhove kritike liberalizma zaslužuje posebnu analitičku pažnju. Rajh je dobro uočio manjkavosti liberalizma u shvatanju socijalnosti čoveka. Liberalizam je i u teorijskom, i u metodološkom i aksiološkom smislu radikalno individualistička pozicija – individuum je polazište i izvor saznanja i vrednosti. Individuum je shvaćen kao neopterećen „unencumbered self“, autonomija pojedinca je atribut individuumu, a ne postignuće i sposobnost razvijena u interakciji s drugim ljudima. Upravo to je predmet kritike komunitarizma kao alternativne političke doktrine. Ključni argument komunitarističke

40 Wilhelm Reich, *Die Massenpsychologie des Faschismus*, str. 12.

41 *Ibid.*, 12.

kritike može se sažeti u stavu: samosvest i autonomija pojedinca nisu auto-poetička svojstva nego rezultat razvoja čoveka u društvu. Bez resursa koje društvo stavlja na raspolaganje pojedinac se ne može razviti u samosvesnog, moralno odgovornog aktera, člana društva.

Ono što se poriče neopterećenom selfu jeste mogućnost članstva u bilo kojoj zajednici koja je vezana moralnim vezama koje prethode izboru... Takva zajednica – nazovimo je konstitutivna nasuprot puko kooperativnoj – angažovala bi identitet i interese učesnika i tako bi uključila svoje članove u dublju pripadnost (citizenship) nego što neopterećen self može da zna.⁴²

Pošto predmet ovog rada nije diskusija o liberalizmu i komunitarizmu, što sam inače izložila na drugom mestu,⁴³ ovde je važno istaći da za razliku od komunitarističke kritike liberalizma, koja ukazuje na nužnost teorijskog povezivanja individue sa zajednicom, Rajhova kritika liberalizma zbog isključivanja društva završava u pretpostavljenoj socijalnosti kao svojstvu biološkog jezgra čoveka. Društvo je samo izvor ometanja slobodnih bioloških tokova. Tako se, paradoksalno, Rajhova kritika liberalizma i sam liberalizam susreću na istom mestu – nedostajuće konceptualizacije konstitutivnog statusa društva za pojedinca. U širem diskurzivnom kontekstu uprkos kritici liberalizma Rajh nije na strani komunitarista, nego paradoksalno, ostaje u epistemološkim ograničenjima liberalizma. Još radikalnije implikacije: „Tragično je ironično da je Rajh – radikalni i uverljiv kritičar fašističke ideologije karakterom svojih kasnijih teorijskih postulata neverovatno, opasno blizu ideologiji glorifikacije prirode. Ovde se naravno ne misli na sadržinsku i realnu srodnost, nego samo na fomalno-kategorijalnu.“⁴⁴

Sumirajući, s jedne strane, analizu Rajhovih shvatanja i njihovu transformaciju i, s druge strane, ocenjujući ih u odnosu na savremene interpretativne obrasce, moglo bi se reći da i savremena recepcija Rajha, kao i za vreme njegovog života, podrazumeva suočavanje s mnogim izazovima. Najpre, postoje bar dva Vilhelma Rajha – prvi, rani, koji je insistirao na nužnosti izvođenja socijalnih posledica iz Frojdovih psihoanalitičkih uvida, i kasniji, koji je potpuno biologizovao čoveka. Mada se Rajhov naturalistički obrt može razumeti i kao posledica razočaranja u revolucionarni pokret – utoliko pre što se on i eksplicitno ograđuje od njegove prakse, ipak biologizovanje politike i društva nipošto ne može biti zadovoljavajući odgovor ili oslonac za buduće emancipatorske projekte – čak ni u teorijskom, a kamoli u praktično-političkom smislu.

42 Michael Sandel, “The procedural Republik and the unencumbered self”, *Political Theory*, Vol. 12/1 (February 1984), str. 81–96.

43 Gordana Jovanović, „Psychologie und das Soziale, Zur Geschichte einer Ausblendung“, u: Peter Mattes, Tamara Musfeld (Hg.), *Psychologische Konstruktionen. Diskurse, Narrationen, Performanz* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), str. 48–68.

44 Gordana Jovanović, „Wilhelm Reich: Seksualnost – Arhimedova poluga za pokretanje (ili zaustavljanje) sveta“, u: Wilhelm Reich, *Prodor seksualnog morala*, Mladost, Beograd 1990, str. 22.

Upadljivo odsustvo opštih socijalno-emancipatorskih projekata u savremenom svetu, odsustvo ili zapravo delegitimisanje čak i velikih teorija Rajhovu socijalnu kritiku ostavlja bez neophodnog receptivnog interpretativnog horizonta. U neizbežnoj hermeneutičkoj dijalektici, s jedne strane, suviše nepoznatog i drugačijeg i, s druge strane, odveć poznatog, Rajhovo socijalno kritici zapao je prvi hermeneutički pol. I tako se perpetuira odsustvo socijalne kritike i revolucionarnih projekata. Kao mehanizmi odvratanja svakako deluju i potrošačka hedonistička kultura i socijalni moral orijentisan ka permisivnosti.

Nasuprot tome, Rajhov naturalizam mogao bi da se prepozna u savremenim biološkim diskursima – pre svega u programu reforme socijalnih nauka, tj. napuštanju standardnog socijalnog modela i okretanju psihologije prirodnim naukama, specifično, teoriji evolucije kao pouzdanom i dovoljnom eksplanatornom modelu psihičkog funkcionisanja i socijalne organizacije. Razumljivo, tu ne da nema, nego nije ni potrebno eventualno pozivanje na Rajha – ili bilo koga drugog.

Ipak, ne bi smelo da promakne da se usred naturalističkog optimizma javljaju i osnažuju totalitarne tendencije, i ta istovremenost nipošto nije slučajna. Naprotiv, upravo odvratanjem pažnje od društva, naturalizam prepusta područje socijalnog delovanja demokratski neautorizovanim akterima. A već su oprobane strategije fabrikovanja konsenzusa, tj. „slobodnih“, ali iracionalnih izbora. Rajh je pokazao na tragičnom istorijskom primeru kako je to moguće. Ako je Rajh tada glavni uzrok video u seksualnom potiskivanju, danas se zatamljavanje mišljenja može ostvarivati i prividnim seksualnim oslobađanjem. Ono što je nepromenjen mehanizam jeste instrumentalizovanje ljudi da delaju protivno svojim pravim potrebama.

Bez obzira na sve istorijske mene, to ostaje dragocen Rajhov uvid.

Bibliografija

- Allport, Gordon, "The functional autonomy of motives", *American Journal of Psychology*, 50 (1937), pp. 141–156.
- Barkow, Jerome, Leda Cosmides, John Tooby (eds.), *The Adapted Mind. Evolutionary psychology and the generation of culture* (New York: Oxford University Press, 1992).
- Bernfeld, Siegfried, „Die kommunistische Diskussion um die Psychoanalyse und Reichs 'Widerlegung der Todestriebhypothese'“, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, XVIII (3) (1932), str. 352–385.
- Boadella, David, *Wilhelm Reich. The Evolution of his Work* (New York: Dell Publishing, 1973).
- Damer, Helmut, „Odnos Vilhelma Rajha prema Frojdu i Marksu“, *Vidici*, 255–256, 1–2 (1988), str. 47–72 [preveo Dubravko Kolendić, nemački original objavljen 1972].

- Freud, Sigmund, „Die ‘kulturelle’ Sexualmoral und die moderne Nervosität,“ Sigmund Freud, *Studienausgabe* (Vol. 9, 1982; originalno izdanje objavljeno 1908), str. 9–32.
- Idem*, *Das Unbehagen in der Kultur*, Sigmund Freud, *Studienausgabe*, Vol. 9, 1982, originalno izd. objavljeno 1930 [1929], str. 191–270.
- Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*. (New York, NY: Free Press, 1992).
- Gadamer, Hans-Georg, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (Tübingen: Mohr, 1990, originalno izd. objavljeno 1960).
- Habermas, Jürgen, *Saznanje i interes*, preveo M. Cekić, Nolit, Beograd 1975, str. 294–295.
- Hristeva, Galina & Bennett, Philip, “Wilhelm Reich in Soviet Russia: Psychoanalysis, Marxism, and the Stalinist reaction“, *International Forum of Psychoanalysis*, VII. 27/1 (March 2018), pp. 54–69.
- Jovanović, Gordana, “Wilhelm Reich: Seksualnost – Arhimedova poluga za pokretanje (ili zaustavljanje) sveta“, u: Wilhelm Reich, *Prodor seksualnog morala*, Mladost, Beograd 1990, str. 7–23.
- Eadem, „Psychologie und das Soziale, Zur Geschichte einer Ausblendung“, u: Peter Mattes, Tamara Musfeld (Hg.), *Psychologische Konstruktionen. Diskurse, Narrationen, Performanz* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2005), str. 48–68.
- Lothane, Zvi, „Wilhelm Reich revisited: The role of ideology in character analysis of the individual versus character analysis of the masses and the Holocaust“, *International Forum of Psychoanalysis* (20 November 2017).
- Marquard, Odo, *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie* (Frankfurt/M: Suhrkamp, 1982).
- Peglau, Andreas, *Unpolitische Wissenschaft?. Wilhelm Reich und die Psychoanalyse im Nationalsozialismus* (Giessen. Psychosozial Verlag, 2013; drugo izdanje 2017).
- Idem*, *Rechtsruck im 21. Jahrhundert. Wilhelm Reichs Massenpsychologie des Faschismus als Erklärungsansatz* (Berlin: NORA, 2017)
- Pijaže, Žan, *Psihologija inteligencije*, prev. M. Vukmirović Mihailović, Nolit, Beograd 1968, original objavljeno 1947.
- Reich, Wilhelm, *Die Funktion des Orgasmus*, (Köln: Kiepenheuer und Witsch, 1969, prvo izd. objavljeno 1927).
- Idem*, „Der masochistische Charakter. Eine sexualökonomische Widerlegung des Todestriebes und des Wiederholungszwanges“, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* Vol. 18/3 (1932), str. 303–351.
- Idem*, „Abschließende Bemerkung zur ‚Gegenkritik‘ Bernfelds“, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, Vol. 18/3 (1932), str. 386–387.
- Idem*, *Masovna psihologija fašizma*, preveli Nadežda i Žarko Puhovski, NIRO „Mladost“, Beograd 1981, originalno izd. 1933.

Idem, *Die Massenpsychologie des Faschismus*; dritte korrigierte und erweiterte Auflage (Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch Verlag, 1977; prvo izd. ove verzije 1946).

Idem, *Wilhelm Menschen im Staat* (Basel & Frankfurt a.M: Stroemfeld, 1995).

Sandel, Michael, "The procedural Republik and the unencumbered self", *Political Theory*, Vol. 12/1 (February 1984), str. 81–96.

Wertheimer, Max, „Experimentelle Studien über das Sehen von Bewegung“, *Zeitschrift für Psychologie*, 61 (1912), str. 161–265.

Gordana Jovanović,

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Wilhelm Reich between social critique and naturalism and his topicality today

Summary: Reich's birth and death anniversaries in 2017 were an opportunity to remember Reich and to raise questions on his relevance sixty years after his death. In Reich's thought it is possible to distinguish two paradigms – a socio-critical and a naturalistic one. However, the issue is not just the transition from the first to the second, but Reich's reinterpretation of the former in light of the latter. Reich's first paradigm is characterized by linking psychoanalysis and Marxism, but at the same time by a critique of Freud's psychoanalysis because it refused to draw social consequences from its own insights and by a critique of Marxist theory and practice in 1930s for its neglect of subjective factors. Due to his disloyalty to orthodoxies, both theoretical and political, Reich was punished by excommunication. In the naturalistic paradigm, which is seen by Reich as a logical development, a biological core is assumed as a source of agency, of sociality, even of work democracy. In the contemporary discursive context characterized by the breakthrough of biological conceptions of psyche and society (for example, evolutionary psychology), Reich's naturalism, implicitly, although without any reference to him, appears to be actual, while his socio-critical position, due to the lack of great emancipatory projects and with regard to delegitimized great social theories, seems to have no receptive prospects.

Key Words: Wilhelm Reich, social criticism, naturalism, Freud's psychoanalysis, Marxism

RAJH I FAŠIZAM: PSIHOLOGIJA MASOVNOG POKORAVANJA*

Sažetak: U prvom delu teksta, *Rajh i fašizam: psihologija masovnog pokoravanja*, autor skicira genealogiju Rajhove figure frejdo-marksizma s obzirom na edipalnu dogmu iz koje nastaje hipoteza o represiji. U drugom delu teksta analiziraju se konceptualni dometi Rajhove kritike masovne psihologije fašizma koji se u velikoj meri preklapaju sa rezultatima Frankfurtske škole. U trećem delu teksta komentarišu se teorijski učinci filozofskog čitanja Rajha (Žak Lakan, Mišel Fuko, Žil Delez, Feliks Gatari i Žan-Lik Nansi). U četvrtom odeljku autor Rajhovu teoriju edipalizovanih fašističkih formacija dekonstruiše preko narativa o molekularnom, segmentizovanom, mikro-fašizmu. Naravno, konceptualno renoviranje Rajhove figure frejdo-marksizma dovelo je do novih i značajnih uvida o horizontalnoj segmentizaciji „mikrofašizma“ koji stoji u interferenciji sa „makrofašizmom.“

Gljučne reči: Vilhelm Rajh, Maks Horkhajmer, Teodor Adorno, Žak Lakan, Mišel Fuko, Žil Delez, Feliks Gatari, Žan-Lik Nansi, psihoanaliza, frejdomarksizam, kritička teorija društva, neo-fašizam, nacizam, hitlerizam, kapitalizam, šizofrenija, anti-edip, želja, mašina, proizvodnja.

I. Uvodne napomene

Mi iz zvezda, umesto iz novina, čitamo kada će Hitler biti poražen i kada ćemo dobiti američko državljanstvo.

Hannah Arendt, *We Refugees*, 1943.

Tekst *Rajh i fašizam: psihologija masovnog pokoravanja* je nastao u pozadini neočekivanog poziva da učestvujem na prigodnom skupu posvećenom Vilhelmu Rajhu. Na dopis organizatora skupa, ugledne profesorke psihologije Gordane Jovanović, odgovorio sam neprikladno: „Hvala na pozivu, nisam zainteresovan da učestvujem u diskusiju o Rajhu.“ Međutim, nakon umesne reakcije, komentara, profesorke Jovanović („Žao mi je što ne možeš da učestvuješ u razgovoru o Rajhu. Za mene ovaj razgovor ima i nostalgično značenje – sećanje na bolja, prošla vremena.“) prihvatio sam poziv da stanem u filozofsku odbranu, ukoliko je tako nešto uopšte moguće, Rajhove figure frejdo-marksizma.

Pre nego što se upustim u rekonstrukciju Rajhove pionirske pobune protiv fašizma, mogao bih da posvedočim da sam se na svečanom skupu o

* Tekst posvećujem filmskom magu Dušanu Makavejevu.

Rajhu pojavio poput pogrešno pozvanog uljeza. Tokom beogradskog skupa sam nastojao da prikrijem izvesnu nelagodu koja je nastala zbog višestruke upletenosti u rano, pretežno ideološko, privajanje Rajhovog dela. U relativno kratkom razdoblju (1980–1990) priredio sam nekoliko tematskih časopisa posvećenih Vilhelmu Rajhu („Izazovi Wilhelma Reicha“, *Vidici*, Beograd, No. 1–2 (1988)); „Wilhelm Reich: Scientia sexualis“, *Ideje*, Beograd, No. 1–2 (1990). U istom razdoblju sam preveo Rajhovu knjigu *Rajhov razgovor sa Frojdom* koja je trebalo da se pojavi u okviru izdavačkog projekta – *Izabrana dela Vilhelma Rajha*, Vol. VI, Mladost, Beograd, edicije koju sam sa puno entuzijazma uređivao. Dobro je poznato da su u okviru ovog izdavačkog projekta objavljene samo dve Rajhove knjige, dok su ostali prevodi izgubljeni u vreme kada se izdavač ugasio! Potpuno je jasno da sam pripadao onim retkim filozofskim tumačima Rajhovog dela (Žarko Puhovski, Slavoj Žižek, i drugi) koji su nastojali da politički apsolviraju Rajhovo frojdo-marksističko nasleđe.

U kratkom, uvodnom ekskurzu, želeo bih da podsetim da je stručna procena Žarka Puhovskog o deficitu valjane recepcije Rajhovitih dela u bivšoj Jugoslaviji sasvim tačna i neumoljivo istinita: „Obzirom na nedostatak (ili barem nedostatnost) ozbiljnih tekstova o Reichu i njegovu djelu (od članka Koče Popovića iz 1934. do danas jedva je i bilo što nova) prilika je, dakle, da se...”¹ Doktrinarni esej, napisan u formi prikaza prevedene knjige, Koče Popovića, *Psihoanaliza i Marksizam*, *Danas*, Beograd, No. 1–2 (1923) pouzdano je i nepogrešivo anticipirao glavnu liniju frojdo-marksističke recepcije Rajha. „Čovek se psihoanalizom psihološki osposobljava za jedno ispravno društveno delovanje, ali se za to delovanje ne može potpuno osposobiti, ne može stvarno da deluje sve dok ne upozna i prihvati marksizam, sve dok ne unese klasnu sadržinu u psihološke činjenice.”² Projekt uzajamne integracije dva mega teorijska sistema (marksizam i psihoanaliza) ostaće trajna ideološka odrednica većine predimenzioniranih debata o Frojdu i Marksu. Možda nije suvišno da podsetim da je višak ideološkog dekodiranja u Rajhovim ranim tekstovima izazvao sveopšte neslaganje u frojdo-marksističkom taboru. „Wilhelm Reich, koji je potkraj dvadesetih i tijekom tridesetih godina bio najglasniji predlagatelj (integracije Marksa i Frojda), dočekan je sredinom tridesetih godina s općenitim podsmijehom. Reich je bio bezobzirno izbačen kako iz komunističke partije, tako i iz psihoanalitičkog pokreta. I konzervativci i radikali slagali su se da je Freudov temeljni pesimizam glede mogućnosti za društvenu promenu nespojiv s revolucionarnim nadanjima istinskog marksiste.”³

Drugo političko sveodočanstvo o preventivnoj ideološkoj (i teorijskoj) pobuni protiv ex-yu post – fašizma (koji nije ništa drugo do uvezen semi-periferni kapitalizam!), neizbežno upućuje na doktrinarnu knjigu Rastka Močnika,

1 Žarko Puhovski, „Revolucija seksualnosti ili ‘seksualna revolucija’“, predgovor knjizi, Vilhelm Rajh, *Masovna psihologija fašizma*, Mladost, Beograd 1973.

2 Koča Popović, „Psihoanaliza i Marksizam“ u knjizi, *Nadrealizam & Postnadrealizam*, Prosveta, Beograd 1985.

3 Martin Džej, *Dijalektička imaginacija*, Svjetlost, Sarajevo i Globus, Zagreb 1982.

Koliko fašizma, 1988. Ova neobično elegantna knjiga je izazvala veliku pažnju jer je za predmet svoje rigidne kritike postavila segmentirane evropske post-fašizme. Knjiga je utemeljena na plakatskoj tezi da „devetog maja Evropljani mogu da slave samo oslobođenje od fašizma, ali ne i pobjedu nad njim.“ „Sadašnja država nije sposobna proslaviti pedesetu obljetnicu vojne pobjede nad fašizmom. Iz tog je najprije moguće zaključiti da je kraj drugog svetskog rata bio samo vojna pobjeda. Pobjeđene su bile fašističke države i njihove vojske. Ali nije bio pobjeđen fašizam kao povjesna praksa, politička metoda, ideološka mreža i misani obrazac. Fašizam je preživio i sada se vraća, pa i tamo gdje je bio pobijeden.”⁴ U ovoj proleterskoj knjizi, ako hoćete, anti-fašističkom vodiču, najavljene su subverzivne ideje o „fašizaciji država spolja“, i nastanku „samoniklog narodnog fašizma.“ Uveren sam da knjiga *Koliko fašizma* može da računa na novu teorijsku legitimaciju koja upravo dolazi iz delezijanske dogme o fašističkoj segmentizaciji kapitalističkih (ratnih) mašina.

Želeo bih na početku da pojasnim da se u ovom tekstu neću baviti rekonstrukcijom Rajhovitih psiho-političkih radova: upravo obrnuto, nastojajući da pokažem u kojoj meri je Vilhelm Rajh doprineo našem razumevanju Fašizma iznutra, i to u njegovoj čistoj, nacističkoj formi. To znači da ću iz praktičnih razloga zanemariti obnovljene sporove istoričara koji su arhivirani pod faktografskom rubrikom – studije fašizma. Ostavljam po strani nijansirane konceptualne razlike između pojmova totalitarizam, fašizam i nacizam koje su ponudila savremene studije fašizma. Za svrhe ovog rada nacizam ću razmatrati izvan preovlađujuće paradigme „posebnog puta“ (Sonderweg), i skraćeno ću ga predstaviti kao jedinstvenu, generičku formu – evropskog fašizma. Pritom, privremeno preuzimam Nolteovu zlokobnu napomenu da se fašizam može tumačiti kao „praktičan i nasilan otpor protiv transcendencije.“⁵ Doista je nemoguće potceniti svu težinu ove ideološke poruke koja iznutra razotkriva poreklo zarazne fašističke mržnje prema Judaizmu i Hrišćanstvu. Drugim rečima, antisemitski progon Jevreja, bez premca u svetskoj povesti, jednim delom se mora misliti iz formule – čiste faktičnosti (imanencija) samog sveta – „very facticity (immanency) of a world itself.“ Naravno, ovde ciljам na navodno prozaične forme nacističkog paganstva, kojem se uglavnom pridavalo samo festivalsko, dekorativno značenje. Neobično je važno da se pri analizi nacističke imanencije uporno držimo Nansijevе odlučujuće dekonstrukcije demitologizovanog pojma zajednice (*La communauté désœuvrée*, 1986). Nansijeva studija omogućuje da bez ideološke zadržke analiziram totalitarni sunovrat u ponore imanentne, izvorne, narodne zajednice. Zar nisu nacistički predatorski identiteti dejstvovali iz središta paganske imanencije („okovano bivstvovanje“) pred kojom se celokupan spoljašnji svet pojavljuje kao čista spoljašnjost – *pure exteriority*. U magičnom tekstu *L'actualité de Maimonide* (1935) Emanuel Levinas nas u pravo vreme upozorava na skrivenu dramu paganske nacifikacije nemačke nacije:

4 Rastko Močnik, *Koliko fašizma*, Arkzin, Zagreb 1988.

5 Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, 1965.

Paganstvo nije nikad poricanje duha, niti nepoznavanje jednog Boga... Paganstvo je radikalna nemoć da se izađe iz sveta. Ono se ne sastoji u poricanju duhova i bogova, već u njihovom smeštanju u svet... U tom samodovoljnom svetu, zatvorenom u sebe, zatvoren je paganin. On ga smatra postojanim i dobro utemeljenim. Smatra ga večnim. Prema njemu određuje svoje delanje i svoju sudbinu. Osećanje Izraela prema svetu je sasvim drugačije. Ono je prožeto sumnjom. Jevrejin nema u svetu konačne temelje pagana.⁶

Naravno da se odmeravanje neizmerne težine paganske nacifikacije nemačke nacije mora čitati iz pojma naroda (Volk), a ne iz koncepta mase: nacisti su veoma rano izveli sveopštu narodnjačku neutralizaciju egalitarnog statusa nemačkih masa. (Mase su odbačene kao „egalitarne, nepokretne, uporne, ženstvene, razočarane, sentimentalne, urbane“ dok je *Narod* (Volk) nasuprot tome, „prihvaćen kao disciplinovan, autoritaran, ponizan, pristojan, virilan, spreman da se žrtvuje, i seljački je prikovan za zemlju.“⁷ U svakom pogledu, trajne učinke nacifikacije nemačke nacije moramo da procenimo i na takav način kako bi se jevrejska sudbina u nacističkoj Evropi mogla odrediti kao sudbina-bivstvovanja-strancem u svetu. Za izborni trijumf Hitlera i brutalnu eliminaciju nesretnih Jevreja je doista bio potreban naročit nemački dar za kolektivnu autohipnozu, inscenirano jedinstvo rasističkog idiotizma i nacističke brutalnosti koje je nemačku naciju sunovratilo u okovano ropstvo.

Regresivna inscenacija nacističkog mita, impresivno je artikulisana u slavnom tekstu, Nansija i LakuLabara – *Nacistički mit* koji je prvi put bio objavljen 1981. godine. U novom predgovoru za peto izdanje knjige *Nacistički mit* (2015) stoji dalekosežna napomena: „A pre svega, neka niko ne otvori ovu knjigu misleći (kao što se to nekima desilo) da je ona obznanila da je nacizam bio mit. Upravo obrnuto. To je naš demokratski, pravnički, humanistički i tehnološki način kako da oteramo mitološke demone, a koji je možda i sam sa svoje strane tek jedna milozvučna legenda.“ U istom predgovoru Nansi i LakuLabart poentiraju svoje stanovište:

Međutim, mit je oduvek bio mit nekog događaja, ili prigodovanja, mit apsolutnog, zasnivajućeg Događaja. Društva koja su živela u mitu i od mita, živela

6 Emanuel Levinas, *Nekoliko refleksija o filozofiji hitlerizma*, Filip Višnjić, Beograd 2000, str. 24–5. Zanimljivo je filozofsko, a ne političko, čitanje Levinasovog ranog teksta *Aktuelnost Majmonida* (1935) koji je sugerisao Aleksandar Prole: *Ontologija kao ciklično mišljenje: Levinas i Platon*: „Levinas nam sugerise da pravi razlog za izostanak transcendencije u antičkoj filozofiji ne tražimo u filozofskim nedostacima, nego u njenom religijskom deficitu: ‘Paganizam nije negacija duha, niti je ignorisanje jedinog Boga ... Paganizam je radikalna nemoć da se izađe iz ovog sveta. On se ne sastoji u negiranju duhova i bogova, nego u njihovom situiranju u svetu... Paganski moral je samo posledica te fundamentalne nesposobnosti da se prevaziđu granice sveta.’“ Ovo mesto je neobično važno, pošto nam skreće pažnju da ontologija, prema Levinasovom mišljenju, nije emancipovana od religije onoliko koliko bi želela da bude. Za njega su samosvojnost i autonomija filozofskog mišljenja u odnosu na religijsko lažne i fiktivne. Afirmativno iskazano, to znači da nam religijske osobenosti itekako mogu poslužiti kao pomoćna orijentacija u interpretaciji filozofije. Negativno rečeno, Levinas nam saopštava da su *granice religije ujedno i granice filozofije.*” <https://www.scribd.com/document/110293627/Ontologija-Kao-Ciklicno-Misljenje-Levinas-i-Platon-Prole-Dragan>

7 Ishay Landa, *Fascism and the Masses*, 2018.

su u dimenziji izvesne konstitutivne događajnosti. Tamo gde se traži mit, upravo je događaj ono što se želi. No ono što nas možda nacizam uči, to je da se događaj ne da tek tako fabrikovati.⁸

Sasvim je jasno da autori *Nacističkog mita* izražavaju dubok oprez i razložnu sumnju u ishitrenu i grubu optužbu nacizma za (mistični) *iracionalizam*.

No mi to kažemo pre svega zato što nikako ne treba zaboraviti da je jedna od suštinskih komponenti fašizma *emocija mase...* koja se uvek povezuje sa pojmovima. Ovde smo se naprosto pozvali na Rajhovu definiciju iz njegove knjige *Masovna psihologija fašizma*: Reakcionarni pojmovi koji se pridodaju revolucionarnoj emociji dovode do fašističkog mentaliteta... Zadatak je, dakle, da se pre svega shvati kako je uošte mogla nastati nacistička ideologija (ono što ćemo pokušati opisati kao nacistički mit) i, još tačnije, zašto je nemačka figura totalitarizma rasizam.⁹

Ukoliko mit nije mitologija, u svom istinskom određenju, on je pre svega moć čiji je izvorni motiv rasa, nemačka rasa, koju treba probuditi u obliku mitske moći: potrebno je, dakle, probuditi moć rase ili naroda (Volk) kao stvaralačku snagu samog mita. Možda bi se hitlerizam, poentira Nansi, mogao definisati kao lucidno iskorišćavanje spremnosti nemačkih masa za mit. „Manipulacija masama nije naprosto jedna tehnika: ona je takođe svrha, pošto, na kraju krajeva, upravo sam mit manipuliše masama i u njima se ostvaruje.“ Od Nansija bismo mogli da preuzmemo odlučujuću tvrdnju da nacizam ne rezimira Zapadnu povest u celini, a još manje da predstavlja njen nužni, fatalni ishod. To ne znači da fašizam možemo odbaciti kao iracionalno zastranjenje koje je tek stvar prošlosti. Upravo Rajhovo nasleđe nas, prema Nansiju, upozorava da se analiza fašizma ne sme izvitoperiti u puki dosije optužbe, nego radije kao još jedan prilog opštoj dekonstrukciji tragične istorije kojoj svi zajedno pripadamo.

Neophodno je oslobodi nov prostor za konvencionalno čitanje Rajhoveg dela koje se pretežno odvijalo na frojdo-marksističkoj pozornici, na sceni koja je svoj prestiž stekla na osnovu receptivno sve-prisutne kritičke teorije društva. To znači da su se glavni tokovi rane recepcije Rajhoveg dela u Jugoslaviji (1970–1990) odvijali u pozadini Frankfurtske škole koja je filozofski prisvojila psihoanalizu. Verovatno nije potrebno da ponovo prizivamo sve one psiho-političke tekstove koji su unutar Kritičke teorije društva (Maks Horkhajmer, Teodor Adorno, Valter Benjamin, Herbert Markuze, Erih From, itd.) odredili glavni smer frojdo-marksističkog čitanja Frojda.¹⁰ Mogli bismo polemički da tvrdimo da je povest Rajhove figure frojdo-marksizma čudesno

8 Žan-Lik Nansi, *Nacistički mit*, FMK, Beograd 2017, str. 17.

9 *Ibid.*, str. 25.

10 Povodom zakasnelih istraživanja o filozofskoj recepciji Frojda, objavio sam zbornik, *Filozofsko čitanje Frojda*, IIC SSO, Beograd 1998. Takođe sam priredio nekoliko časopisa posvećenih temama: „Psihoanaliza i likovna umetnost“, *Moment*, Beograd, No. 10 (1986); „Frojd i Niče“, *Delo*, No. 10 (1987); „Francuska recepcija Frojda“, *Polja*, No. 351 (1988); „Frojd i Moderna“, *Ideje*, No. 1–2 (1989); „Frojd i filozofija“, *Dijalog*, No. 1–2 (1990); „Filozofsko prisvajanje Frojda“, *Kopča*, No. 1 (1992).

ukrštena sa usponom „psihoanalitičke samorefleksije“ koja je jedno od svojih teorijskih utočišta našla u Frankfurtskoj školi. Stoga je neobično važno da u narednim razmatranjima skiciram unutrašnju dinamiku raspada Rajhove figure frejdo-marksizma, raspada, koji je svoju spoljašnju, negativnu sudbinu, podelio s deficitom filozofskog prisvajanja Frejda u Kritičkoj teoriji društva.

U drugom delu teksta ću nastojati da opišem jedinstven događaj filozofske obnove Rajhovog pobunjeničkog diskursa, preporeda koji je neočekivano nastao u egzemplarnim radovima Žaka Lakana, Mišela Fukoa, Žila Deleza, Feliksa Gatarija, i Žan-Lik Nansija. Pritom, pomodno insistiranje na temi – *Wilhelm Reich with French Accent* nema ambiciju da rehabilituje frejdo-marksističkog Rajha, nego da promoviše Rajha kao uzornog anti-fašističkog, i istovremeno, post-edipalnog autora. Burna istorija Rajhovog nasleđa je doista obeležena dvostrukom filozofskom intervencijom: prvi put, neuspeli pokušaj frejdo-marksista da neutrališu represivne političke sisteme, i drugi put, delezijanska intervencija u Rajhovo otkriće o „horizontalnoj interferenciji“ između vođe (*Führer*) i narodnih masa.

Prigodan povratak Rajhovom nasleđu se na svečarskom skupu odvijao u atmosferi dominacije originalnog Rajhovog dela koje višestruko nadživljava svoje parazitske tumače. Međutim, zaplet sa raspadom Rajhove autorske aure je neočekivano obeležio jednu potpuno novu receptivnu klimu: Rajhovom nasleđu smo se vratili nekako suzdržano, s izvesnom dozom nepoverenja, zato što je njegov pobunjenički tekst konačno bio oslobođen od one frejdo-marksističke srdžbe koja se izvitoperila u „militantnu formu političke ranvnodušnosti.“¹¹⁾

Jedan od razloga obnovljenog političkog interesa za Vilhelma Rajha je upravo u tome što je ukazao na unutrašnje granice psihopolitičkog timotiziranja proleterskog besa. Oslobodio nas je onog naivnog, i veoma rasprostranjenog uverenja, da je neuspeh timotičke mobilizacije pobunjenih masa rezultat koruptivnog uspona podržavljene fašizma. Doista se može pokazati da je Rajh pre Kanetija skrenuo pažnju na povesni uspon masa, na masovne prizore fašističke autohipnoze. Nedvosmisleno je ukazao na čudovišan savez nemačke rulje i elite, na „horizontalnu rezonancu“ između Führera i narodnih masa, između makro i mikro (molekularnog) fašizma.

II. Otkriće psihe – Die Entdeckung des Psychischen

Nesvesno funkciniše kao fabrika, a ne kao teatar.

G. Deleuze, F. Guattari,
Capitalism and Schizophrenia: Anthi Oedipus, 1972.

Neobično je važno da nastanak Rajhove frejdo-marksističku paradigme smestimo u samo središte eruptivnih rasprava između marksizma i psihoanalize. Osvrt na dugu istoriju burnih sporova marksizma i psihoanalize ukazuje

11 Peter Sloterdijk, *Gnev i vreme: Psihopolitičko istraživanje*, 2013.

na činjenicu da su se sukcesivno smenjivale linije spajanja i granice razdvajanja Marksa i Frojda. Antagonistički pokušaji spajanja marksizma i psihoanalize su se odigrali pod zajedničim sloganom: *otkriće psihe* (Die Entdeckung des Psychischen). Naravno, u ovom tekstu se neću baviti oživljavajućom restauracijom Rajhove figure frojdo-marksizma, koja je svoju spoljnu, ideološku formu, preuzela od pionirskih radova austro-marksista. Potpuno je razumljivo da su nekonvencionalni psihoanalitičari, kojima je pripadao i sam Rajh, inicirali egzaltiranu raspravu o odnosu Marksa i Frojda.¹²

Gotovo je nepoznata činjenica da su se rane rasprave doktrinarno temeljile na binarnom dijagramu austrijskih socijaldemokrata (Otto Janssen, Maks Adler, Paul Kriesche): iracionalno ponašanje potencionalno revolucionarnih narodnih masa, kako glasi glavna teza austro-marksista, može se trajno korigovati plodnim ukrštanjem psihologije (Frojd) i ekonomije (Marks). „Psihoanaliza može mnogo da nam kaže o dinamici individualnog ponašanja u masama; ali o značenju samog interesa masa u društvu zadovoljavajući odgovor može da nam pruži samo ona psihologija koja je uprošćena binarna polarizacija, recimo, uma i nagona, ili povezana sa politikom i ekonomijom”. (Otto Janssen, *Zur Psychologie der Masse: Kautsky und Freud*, 1924). Potpuno je jasno da se spoljašna kombinacija dve nezavisne, heteronomne discipline, ne može dijalektički prevladati. Zato su akademski autoriteti za frojdo-marksizam (Helmut Dahmer, Alfred Lorenzer, Wolfgang Bonß) blagovremeno upozorili da su se rane diskusije o Marksu i Frojdu odvijale u ideološkom vrtlogu između dve mega-narativne formacije, dijalektičkog materijalizma i psihoanalize.

Nasuprot staroj generaciji frojdo-marksista, protagonisti Frankfurtskog kruga su prepoznali da traganje za jedinstvenim mestom integracije Marksa i Frojda ometa svaki pokušaj da se otkrije njihova unutrašnja dinamika, da se ukaže na mesto preloma, tačku preseka, u kojoj psihoanaliza prelazi u teoriju društva, i obrnuto. Za razliku od frojdo-marksista, Frankfurtska škola nije insistirala na usklađivanju „logike društva“ i „logike psihe“. Ishitrene sinteze Marksa i Frojda su diskurzivno radile na zatvorenom binarnom kodu koji nije mogao da sačuva trajnu napetost između singularnog i pluralnog.

U nameri da izbegnu binarnu iznudicu frojdo-marksizma, frankfurtovci su na tragu Frojda nastojali da formulišu jednu osobenu „transindividualnu teoriju subjektivnosti“ (Lucien Goldmann), odnosno, „objektivnu teoriju subjektivnosti“ (Russell Jacoby):

Oslanjajući se na psihoanalizu, krutička teorija društva uranja u subjektivnost dok ne dodirne njen intersubjektivno temelj – društvo. Tu subjektivnost razotkriva momente sedimentirane objektivnosti: na taj način kritička teorija razbija iluziju subjektivističke teorije subjektivnosti.¹³

12 O političkoj recepciji Frojda u austro-marksizmu i filozofskoj recepciji Frojda u kritičkoj teoriji društva objavio sam dva akademska priloga: „*Frankfurtska škola i Frojd*“, *Kultura*, No. 57 (1982); „*Recepcija Frojda u kritičkoj teoriji društva*“, *Gledišta*, No. 77–8 (1988).

13 Russell Jacoby, *Social Amnesia* (Boston, Beacon Press, 1975), p. 80.

Frankfurtska škola je programski zastupala *negativnu psihoanalizu* u kojoj je progresivni hod dijalektičkog posredovanja singularnog-pluralnog još uvek kritički sačuvan. Sve dok se povesni antagonizmi ne razreše, na snazi ostaje prosvetiteljski program kritičkog oslobođenja sveta od dvostruke začaranosti: začaranosti pred-modernim (iracionalnim) mitom, i začaranosti modernim, prosvetiteljskim mitom. U svečanom govoru, na međunarodnoj konferenciji održanoj povodom stogodišnjice Frojdovog rođenja (*Freud in der Gegenwart*, Frankfurt, 1956) Horkhajmer je programski izjavio: „Stoga mi se čini da još uvek nije došlo vreme za sintezu sociologije i psihologije; još uvek moramo da istrajno i razdvojeno radimo u oba smera.” U rastućem skepticizmu frankfurtske škole, Frojdove biološke premise su razmatrane kao trajni, psihoanalitički korektiv antagoniziranih društvenih odnosa. Izgleda da je Frojd, pored drugih mračnih pisaca građanstva (Niče, Hajdeger, Šmit) doprineo udaljavanju filozofije frankfurtske škole od tzv. proto-marksističkog humanizma. Horkhajmerovo i Adornovo upozorenje je ostalo trajno poučno: nemoguće je formulisati nekakvu mega teoriju koja bi u sebi trajno izmirila sve protivrečnosti postojećeg „sveta života“. Uprkos programskom nacrtu jedne interdisciplinarnе super teorije koja treba da objedini različite istraživačke discipline i orijentacije, Kritička teorija nije podlegla filozofskom zahtevu za *pojmovnim asketizmom*. Upravo obrnuto, u samom središtu psihoanalitičke (samo)refleksije je prepoznato eruptivno jezgro negativnog, kritičkog mišljenja. Frankfurtska škola je nastojala da pomoću Frojda, i istovremeno, preko i protiv Frojda, kritički misli iz filozofski stilizovane psihoanalize. U pismu Loventalu Horkhajmer je izričito priznao: „Mi doista veoma mnogo dugujemo Frojdu i njegovim prvim saradnicima. Njegova misao ima posebnu obrazovnu moć (*Bildungsmächte*) bez koje naša filozofija ne bi bila ono što jeste.” U programskom eseju *Sociologija i psihologija* (1955) Adorno se osvrnuo na neophodnu i stvarnu konstitutivnu antinomiju „pojedinca“ i „društva“ pod kapitalizmom.

Neobično opsežan ekskurz o Frojdu i kritičkoj teoriji društva se može opravdati prizivanjem preventivne teze koja glasi da je „uzajamna ravnodušnost“ pouzdan put konačnog razilaženja ratobornog marksizma i pobunjeničke psihoanalize. Zar nisu obe diskurzivne formacije doživele neprimerenu „birokratsku afirmaciju“ i to u paradoksalnoj formi disciplinarnе, dakle, doktrinarne degeneracije. Zanimljivo je navesti Delezovu ironičnu napomenu o položaju psihoanalize u humanističkoj aksiomatici:

Frojdova škola nije izazvala toliko problema u psihoanalitičkom svetu samo u odnosu na svoju teorijsku visinu, niti na svoju praksu, već zbog nacrta za eksplicitno novu organizaciju znanja... Psihoanaliza je, dakle, iznela svoju ponudu: da postane glavni službeni jezik, i istovremeno, glavno i službeno znanje umesto filozofije, da postavi humanističku aksiomatiku na mesto matematike, da prisvoji Honestas i funkcije mase.¹⁴

Vratimo se dekonstrukciji Rajhove psihoanalitičke teorije fašizma, doktrine koja je nastala u relativno kratkom razdoblju (*Dialektischer Materialismus*

14 Žil Delez, Kler Parne, *Dijalozi*, Fedone, Beograd 2009, str. 108.

und Psychoanalyse, 1929. Prevod: *Dijalektički materijalizam i psihoanaliza*, Svetlost, Beograd 1934; *Die Massenpsychologie des Faschismus*, 1933. Prevod: *Masovna psihologija fašizma*, Mladost, Beograd 1973). Osnovno polemičko središte rane Rajhove pozicije može se sumirati na sledeći način: sredina oblikuje izvorne biološke zahteve (nagonksu energiju) koji se transformišu u karakterni oklop koji povratno servisira represivne ideološke formacije. Iz ovog skraćenog i sasvim uprošćenog prikaza možemo da zaključimo da je fašizam ekstrapolirana karakterna struktura koja se okreće protiv suverenih interesa oštećene subjektivnosti. Međutim, ono što nas je posebno iznenadilo jeste Rajhovo izuzetno otkriće da su mase postale molekularno žarište ekspanzivnog fašizma: „No fašizam je neodjeljiv od molekularnih žarišta koja se roje i skaču s'jedne točke na drugu, uvijek u interakciji, prije nego što će svi zajedno odjeknuti u nacionalsocijalističkoj državi. Ruralni fašizam i fašizam grada ili četvrti, mladi fašizam i veteranski fašizam, fašizam ljevice i fašizam desnice, fašizam para, obitelji, škole ili ureda: za svaki je od tih fašizama svojstvena neka crna mikrorupa koja je samostojna i komunicira s drugima prije nego što počne rezonirati u velikoj, poopćenoj središnjoj crnoj rupi.” (Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Kapitalizam i šizofrenija 2: Tisuću platoa*).

Polemičko središte rane kritike Rajhovog dela je koncentrisano oko pitanja doktrinarnog statusa pojma „potiskivanja“. Rajhovo revnosno politiziranje seksualnih nagona aktivirano je s radikalnom tvrdnjom kako je oslobođeno seksualno potiskivanje, dakle, libidinalna emancipacija, neophodan uslov progresivnog osvajanja političke slobode. Tim je hipoteza o „libidinalnoj ekonomiji“ postala novo uporište frejdo-marksističke teorije fašizma (Helmut Damer, *Odnos Vilhelma Rajha prema Frojdu i Marksu*, 1972). U Rajhovoј knjizi *Masovna psihologija fašizma* se nalazi sporna tvrdnja kako seksualne smetnje menjaju potlačene na takav način da počinju da misle i osećaju protiv svog vlastitog interesa! Patrijarhalna, autoritarna porodica je, pritom, markirana kao središte psihološke represije (seksualne inhibicije) u čijem se okruženju gnezdi fašistička identifikacija sa Vođom. Drugi odeljak *Masovne psihologije fašizma* nosi upozoravajući naslov: „Ideologija obitelji u masovnoj psihologiji fašizma: vođa i masovna struktura.“ Uvodni pasus ovog čuvenog odeljka precizno najavljuje središnju tvrdnju Rajhove figure frejdo-marksizma: „Kad bi povijest društvenog procesa dopustila građanskim istoričarima da nakon nekoliko decenija posmatraju nemačku prošlost, oni bi sigurno Hitlerov uspeh u godinama 1928.-1933. smatrali dokazom da samo veliki čovek može stvarati povjest time što svojom idejom razbuktava mase: jedan od osnovnih poteza nacionalsocijalističke propagande upravo je ta ideologija vođe.“ Veoma je važno da na ovom mestu navedem centralnu tezu *Masovnoe psihologije fašizma* u celini:

Hitlerov se, dakle, uspeh nipošto ne može objasniti njegovom objektivnom ulogom u povijesti kapitalizma, jer bi ta uloga, kad bi bila neposredni sadržaj propagande, postigla upravo suprotno od onog što se željelo. Istraživanje masovnopsihologijskog djelovanja Hitlera mora početi od pretpostavke da neki

vođa ili čak samo zastupnik neke ideje može uspjeti samo (ako već ne u historijskoj onda barem u ograničenoj perspektivi) ako njegov osobni nazor, njegova ideologija i njegov program *suzvučuju* s prosječnom strukturom širokog sloja masovnih individua. Tada se postavlja sljedeće pitanje o historijskoj i sociologijskoj situaciji u kojoj nastaju te masovne strukture. Tako se masovnopsihologijsko postavljanje pitanja iz metafizike prenosi u zbilju društvenog života. *Samo ako struktura vođine osobe suzvučuje s masovno individualnim strukturama širokih slojeva može neki vođa stvarati povijest.* A da li će to činiti konačno ili samo *prolazno* ovisi samo o tomu da li njegov program leži u pravcu naprednog društvenog procesa ih mu se suprotstavlja. Izjednačavanje Hitlerovog uspjeha sa demagogijom naionalsocijalista, sa „zamađljivanjem masa“, njihovim „zavođenjem“ ili čak neodređenim pojmom „nacističke psihoze“ nije, dakle, samo pogrešno, nego je i politička zabluda, koju su čak i sami komunisti, često izražavali. Radi se, naime, o tome da se pojmi *zašto su mase bile podložne (objektivno gledano) stvarnom zavođenju, zamađljivanju i psihotičkoj situaciji.* To znači, bez točne analize događanja u masama ne može se riješiti problem. Ne može se riješiti ni opisivanjem objektivne uloge Hitlerovog pokreta u historijskom procesu. Jer, kako je rečeno, uspjeh NSDAP-a proturiječi toj njezinoj ulozi, a to proturječje možemo riješiti samo *masovnopsihologijski...* Temeljno je pitanje: *Zašto se mase daju politički varati?*¹⁵

III. Uspon (psihologije) masa

Prema Gorzovoj formuli, jedini radni element koji preostaje globalnom kapitalizmu je molekularni ili molekularizirani pojedinac, što će reći 'masa'.

Giles Deleuze, Felix Guattari,
Capitalism and Schizophrenia: Thousand Plateaus, 1980.

Rajhova represivna hipoteza je stavljena pod filozofski nadzor još u ranim, emigrantskim radovima, Markzuea i Adorna. U prećutnoj polemici sa Rajhom (ne navodi Rajhovo ime!) Adorno je na neumoljiv način komentarisao popularnu tezu o iracionalnosti fašističkih masa: „Na kraju, treba imati na umu da totalitarizam ne razmatra mase kao samoodređujuća ljudska bića koja racionalno odlučuju o sopstvenoj sudbini nego ih tretiraju kao jednostavni objekt administrativnih mera koje nas podučavaju, pre svega, da budemo skromni i da se pokoravamo naredbama... Cinična razboritost (proračunatost) je vjerovatno mnogo veća karakteristika fašističkog mentaliteta nego psihološka intoksikacija. Štaviše, oni koji nikada nisu imali priliku da posmatraju fašističko držanje, mogu prevideti činjenicu da čak i one faze kolektivnog entuzijazma na koje se odnosi izraz masovna hipnoza, imaju element svesne (proračunate) manipulacije vođa, što se teško može smatrati rezultatom samo pasivne intoksikacije... Psihološki govoreći, ego igra mnogo veću, preveliku ulogu, u fašističkoj iracionalnosti koja bi trebalo da prizna tumačenje pretpostavljene ekstaze kao jednostavnu manifestaciju nesvesnog.

¹⁵ Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, Ideje, Beograd 1973, str. 42–43.

Uvek postoji nešto samo-stilizovano, samouvereno, lažno u fašističkoj historiji, koja zahteva kritičku pažnju, ukoliko ne želimo da psihološka teorija fašizma postane iracionalni slogan kojim fašizam sebe promovise.” (Theodor Adorno, *Anti-Semitism and Fascist Propaganda*, 1946).

Nova generacija, nazovimo je, filozofskih oponenta Rajhove hipoteze o represiji (Žak Lakan, Mišel Fuko, Žil Delez, i Feliks Gatari) zauzela je radikalno odmak od ortodoksne, psihoanalitičke nauke o potiskivanju. Nedoumice koje bih želeo da protivstavim hipotezi o represiji, navodi Fuko, nemaju toliko za cilj da pokažu kako je ta hipoteza pogrešna, koliko da je vrate u okvir opšte ekonomije diskursa o seksu. Osnovno stanovište filozofskih kritičara Rajhove hipoteze o represiji možemo sumirati na skraćeni način: represija je uvek *samo*-represija, represija koja konstituiše samu sebe iznutra, i ne može se razumeti kao introjeksija onog što dolazi spolja. Uprkos doktrinarnim sporovima oko želje (desire) i zadovoljstva (pleasure), francuski autori su sa velikim entuzijazmom odbacili sveprisutnu ideju edipalne prascene koja operiše preko interiorizovane seksualne represije. Delez je pritom ponudio produktivni koncept *libidalne mašine* koje deluje na osnovu unutrašnje interferencije sa kapitalističkim mašinama. Celokupan postupak anti-Edipalne artikulacije kulminira sa strukturalnom revizijom Frojdrovog pojma nesvesnog. Kritika anti-Edipalne konstelacije se može skraćeno sumirati u dve teze: nesvesno ne funkcioniše u formi *teatarske reprezentacije* (porodičnog, društvenog fantazma), nego u ritmu realne fabričke produkcije intersubjektivnih formi pokoravanja. Radikalna supstitucija imaginarne reprezentacije za realnu produkciju oslobodila je prostor eruptivnoj ekspanziji „želećih mašina“. U izvanrednoj knjizi Leen De Bolle, *Delez i psihoanaliza*, 2010, nalazi se psihoanalitička ekspropriacija osnovne Delezove/Gatarijeve teze: nesvesno bismo morali da afirmišemo u njegovoj punoći, kao bezgraničnu produkciju želje. Želja se ne može staviti na pozornicu, u atelje, radno mesto, i naravno porodicu, koja je, navodno, povlašćeno mesto edipalne scene.

To znači da želja pripada poretku kontinuirane (re)produkcije. Želja nije nešto što potiče od Majke ili Oca, ili dece, ona nije subjektivna ili inter-subjektivna. Porodični odnosi su subjekt produkcijskih mašina, tako da pitanje šta je želja postaje suvišno, i nadomešteno je pitanjem „da li želja funkcioniše?“, „kako želja funkcioniše?“¹⁶

Zapravo, Delezova i Gatarijeva promocija šizoanalitičkog diskursa zavisi od uspeha konceptualnog renoviranja, a ne odbacivanja, psihoanalitičkog pojma nesvesno. Važno je da ukratko pogledamo kako su sačuvali bazični model nesvesnog i kako su, istovremeno, radikalno izmenili njegovu internu dinamiku:

Pre svega, Delez i Gatari odbacuju tvrdnju da nesvesno pritiska svesno; sa svim suprotno, oni tvrde da svesno vrši pritisak na nesvesno (AO, 371/404).

16 Leen De Bolle, ed., *Deleuze and Psychoanalysis: Philosophical Essays on Deleuze's Debate with Psychoanalysis* (Leuven: Leuven University Press, 2010), p. 147.

Umesto modela nesvesnog koji sadrži mnoštvo buntovničkih misli, stvarna „aboridžinska populacija duha“ (kako je to Frojd naveo u jednoj od svojih nesrećnijih fraza), imamo nesversno koje stalno pokušava da prodre u barijeru između dva sistema; ono što su Delez i Gatari zamislili je nešto poput glave prepune pobunjeničkih misli koje su preparirane da se ogledaju samo očima dominantne svesti koja bi trebalo da kaže da su nešto drugo od onoga što one vide.¹⁷

Dalekosežne posledice navedene promene se mogu temeljno opisati samo ukoliko se analiziraju iz Frojdove ortodoksne šeme nesvesnog koje je podeljeno u tri međuzavisna sloja koja između sebe saobraćaju u dinamičkoj, topografskoj i ekonomskoj formi: u Delezovoj verziji, mašine proizvodnje želje (“desiring-production”) povezuju, absorbuju i troše slobodno plutajuću energiju. Povezivanje i trošenje ovih tokova energije ne zaustavljaju mašine produkcije. Sasvim obrnuto, one su preduslov produktivnosti. Produkcija želje koincidira sa drugim produkcijama: libidinalna energija teče i cirkuliše kroz i preko grupa, populacija i plemena. Međutim, za razliku od psihoanalitičke pretpostavke, želje ne proizvode bilo kakvu vrstu kompenzacije zato što proizvodnja želje nije ograničena na jedan poseban oblik egzistencije, već je produktivna u svim oblicima materijalnih i socijalnih produkcija želje.

Kako eksplicitno tvrde Delez i Gatari, „Objekt nedostaje želji. Dakle, svet ne sadrži sve objekte, u njemu nedostaje makar jedan objekt, objekt želje. Ukoliko želja proizvodi, ona proizvodi ono stvarno. Želja je onaj skup pasivnih sinteza koje mašinski povezuju parcijalne objekte, fluksove i tela i koji funkcionišu kao proizvodne jedinice. Stvarnost iz njih proističe, ona je rezultat pasivnih sinteza želje kao *autoprodukcije nesvesnog*. Želji ne nedostaje ništa, njoj ne nedostaje njen objekt. Pre bi se moglo reći da subjekt nedostaje želji, ili da želji nedostaje postojan subjekt: a postojan subjekt postoji samo usled represije... Objektivno biće želje je sama stvarnost kao takva. Jedino postoji želja i ono društveno i ništa drugo... Zato osnovni problem političke filozofije ostaje onaj koji je Spinoza umeo da postavi i koji je Rajh ponovo otkrio: *Zašto se ljudi bore za svoje ropstvo kao da je u pitanju njihov spas?* Kao što kaže Rajh, nije čudno što jedni ljudi krađu, što drugi štrajkuju, već pre to što gladni ne krađu uvek i što eksploatisani ne štrajkuju stalno: što ljudi već vekovima podnose eksploataciju, ponižavanje, ropstvo, toliko da ih žele ne samo za druge, već i za sebe”. (Žil Delez, Feliks Gatari, *Kapitalizam i šizofrenija: Anti-Edip*).

U brojnim radovima su prisutne interpretativne sugestije da se *Anti-Edip* (1972) može delimično čitati kao otvorena filozofska rasprava sa Rajhovim tezama iz knjige *Masovna psihologija fašizma* (1933). Pogledajmo sa kakvim uvažavanjem je Delez pohvalio Rajhovo horizontalno čitanje fašizma odozdo:

Nigde Rajh nije veći mislilac nego onda kad odbija da se pozove na neznanje ili iluziju masa pri objašnjavanju fašizma i kad zahteva objašnjenje pomoću želje, u terminima želje: ne, mase nisu bile prevarene: one su u datom momentu,

17 Ian Buchanan, *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: A Reader's Guide* (New York: Continuum, 2008), p. 27.

u datim okolnostima želele fašizam, i upravo to treba objasniti, tu perverziju gregarne želje. Rajh ipak ne uspeva da pruži zadovoljavajući odgovor, jer i sam vaspostavlja ono što je upravo srušio, praveći razliku između racionalnosti onakve kakva ona jeste ili bi trebalo da bude u procesu društvene proizvodnje, i iracionalnog u želji, s tim što samo ovo drugo podleže psihooanalizi. On tada pripisuje psihooanalizi jedino objašnjenje negativnog, subjektivnog i inhibirano u društvenom polju... On odustaje od otkrivanja zajedničkog imenitelja ili koekstenzivnosti društvenog polja i želje.¹⁸

Ukoliko su objekti mašina produkcija same mašine, onda to znači da strastvene želje – „passionate desire“ nisu ni u kakvom srodstvu sa pomamom seksualnog nagona: još su Frojd i rani analitičari otkrili mogućnost slobodnih sinteza, spajanje, parcijalnih objekata i fluksova. „Kao da želeće mašine tutnje, bruje, na dnu nesvesnog.“ Nesvesno je crno, kako kažu. „Rajhu i Markuzeu se često zamera njihov ‘rusoizam’: izvesna suviše idilična koncepcija nesvesnog. Ali zar se upravo nesvesnom ne pripisuju užasi koji jedino mogu biti užasi svesti i jednog verovanja suviše sigurnog u samog sebe? Da li je preterano ako se kaže da, u nesvesnom, nužno ima manje surovosti i strave, i to druge vrste, nego u svesti nekog naslednika, nekog vojnog lica ili šefa države. Nesvesno ima svoje užase, ali oni nisu antropomorfni. Čudovišta ne rađa san razuma, pre ih rađa budna i besna racionalnost.“¹⁹ Mada je Rajh među prvima ukazao na snagu društvene represije, nije po Delezu uspeo da se izbori sa problemom kako potiskivanje zavisi od represije: da li se odista potiskivanje razlikuje od represije po svom nesvesnom karakteru: kako je uopšte potiskivanje sredstvo u službi represije.

Pre nego što pređem na završna razmatranja o Delezovoj interpretaciji Rajhovog otpora fašizmu, važno je da naglasim kako program deseksualizovanja Rajhovog pobunjeničkog diskursa nije omogućio da se unutar frojdo-marksističke paradigme razume artifičijalna priroda (libidalne) želje.

Niti Fuko ni Delez i Gatari nisu prihvatili doksu o seksualnoj revoluciji, za koju bi želja bila prirodno dobro, pre-diskurzivna energija, i konačno, večna žrtva kulturnih ograničenja. Osnovna pretpostavka bi bila da, kad se ograničenja eliminišu, želja bi se izrazila na slobodan i harmoničan način. Ova *liberalna vizija želje* nije naprosto ista kao kapitalistička trgovina željom, nego u sebi čuva tragove frojdo-marksističke tradicije Vilhelma Rajha i Herberta Markuzea... Ipak su Delez i Gatari odbacili Rajhovu dualističku poziciju libidinalna-ekonomija versus politička-ekonomija. Smatrali su da nas ovaj dualizam sprečava da shvatimo uvek već prisutan *društveni inženjering*, i time, paradoksalno, artifičijelnu prirodu želje.²⁰

Liberalni kult o kapitalističkoj potrošnji, slobodnom užitku, i zadovoljenju želja ne predstavljaju prirodni izraz želje nego kontigentnu, kulturnu

18 Žil Delez, Feliks Gatari, *Kapitalizam i šizofrenija: Anti-Edip*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci 1990, str. 25–26.

19 *Ibid.*, str. 91.

20 Nicolae Morar, Thomas Nail, Daniel Smith (eds.), *Between Deleuze and Foucault* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016), p. 237.

organizaciju naših želećih i produktivnih snaga koje nas ne oslobađaju, nego nas povratno vezuju za naše *najreaktivnije tendencije* (živa osnova kapitalizma je afektivno ropstvo). Sam Rajh nikada nije uspeo da obezbedi zadovoljavajući odgovor na pitanje – Zašto ljudi žude za vlastitim ugnjetavanjem!? Glavni razlog Rajhovog neuspeha je taj što se on ponovo vraća onoj liniji argumentacije koju je hteo da odbaci, stvarajući rasep između racionalnosti kakva bi trebalo da postoji u društvenim procesima, i iracionalnih elemenata u našim željama koje su jedini pogodan predmet psihoanalitičke pretrage. Rajh ostaje uhvaćen u *teološku viziju želje*, propovedajući orgazmičku imploziju kao novu doktrinu orgonskog spasenja!

Načelni cilj *Anti-Edipa* je bilo teorijsko zblizavanje marksizma i psihoanalize kako bi se uspostavio nov metod kritičke analize koji su autori provokativno nazivali ili kao „materijalistička psihijatrija“ ili „šhizoanaliza“ (termini se koriste naizmenično). Kako bi se ovaj cilj postigao, moraju da se ostvare dva preduslova: prvo, da se želja uvede u konceptualni mehanizam koji će nam pomoći da razumemo društvenu produkciju i reprodukciju, koje su postale intrinzični deo same infrastrukture svakodnevnog života; drugo, da se pojam proizvodnje integriše u koncept želje, uklanjajući veštačku granicu koja odvaja manipulaciju željom od njene istorijske realnosti.²¹

Potpuno je jasno da nas mašine produkcije povezuju sa realnošću, a preteća uloga šizofrenika, prema Delezu, jeste upravo u tome što je šizofrenik iz bilo kog razloga dekodirao produkciju želje koja ugrožava društveni poredak. Naravno, cinički stav ne može da objasni niti da opravda upravo retardiranu subverzivnu scenu. U tom pogledu, cinizam je nova reč za ono što Fuko zove fašizam: nisam spreman da ulazim u dug i složen odnosa između Deleza i Fukoa: trenutno bih relaksirano podsetio na šalu koju je ispričao Daniel Defert. U martu 1972 godine, neposredno nakon pojavljivanja knjige *Anti-Oedipus*, Fuko se obratio svom prijatelju Delezu i rekao: „moralni bismo da odbacimo frojdo– marksizam“, na šta je Delez odgovorio, „Ja se brinem za Frojda, da li ćeš ti da se pozabaviš Marksom?“

Poziciona teorijska prestrojavanja su jedini razlog zbog kojeg su iz knjige *Hiljadu platoa*, 1981, iščezla gotovo sva ona imena koja su bila upletena u edipalnu paradigmu: Lakan, Fuko, kao i sam Rajh. U jednoj od poznatih napomena Delez i Gatari su na sledeći način komentarisali neslaganje sa Mišlom Fukoom: „Naše jedine tačke neslaganja sa Fukoom su sledeće: (1) za nas (društveni) sklopovi nisu akt moći, već čin želje (želja uvek spaja), a moć je stratifikovana dimenzija spajanja; (2) dijagram i apstraktna mašina imaju linije zamki koje su primarne, koje nisu fenomen otpora kontra udara u pluralu, i koje presecaju sve granice deteritorijalizacije.“ Budući da su mašine produkcije konstruktivističke, a ne spontanističke, to znači da je svaki sklop molekularna afera ljudi ili masa. Gatari insistira na proizvodnji segmentiranog

21 Ian Buchanan, *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: A Reader's Guide* (New York: Continuum, 2008), p. 39.

mikrofašizma koji izranja i buja iz društvenog polja, tako da miktrofašizam nije nužno centralizovan u posebnom društvenom aparatu. Napuštena je dogma o podržavljenom, centralizovanom fašizmu, i ušlo se u mikro-režime u kojem svako uranja u svoju crnu rupu, i postaje potencijalno opasan, pošto je uveren u svoj slučaj, svoju ulogu i svoj značaj. Zar nije Hitlerov inicijalni mikrofašizam nastao iz gradske bande koja je nemačkom građanstvu dobacivala: „Mi smo nemačka avangarda“, „Mi smo pobunjenički marginalci.“

Možemo zamisliti scenu u kojoj nekoliko mikro grupacija antagonistički hrane jedna drugu na takav način da izgrađuju velike molekularne skupove koji prodiru u zatvoren kružni tok, molekularnu mrežu. Upravo u njihovom središtu, prema Delezu i Gatariju, nastaje *ratna mašina* koja je usmerena protiv državnog aparata:

Fašizam nastaje kada se neka *ratna mašina* ustanovi u svakoj rupi, u svakoj niši. Čak i nakon što bude ustanovljena, nacionalsocijalistička će država imati potrebu za tim nepopustljivim mikrofašizmima, koji joj pružaju neusporedivi način djelovanja na „mase.“ Daniel Guérin ima pravo kad tvrdi da je Hitler preuzeo vlast, a ne njemački generalštab, ponajprije zbog toga što je raspolagao mikro-organizacijama koje su mu pružale „neusporedivu, nenadomjestivu mogućnost da proдре u sve ćelije društva“, to jest gipku i molekularnu segmentarnost, tokove kadre prožeti svaku vrstu ćelije. Obrnuto, ako je kapitalizam naposljetku procijenio fašističko iskustvo katastrofalnim, povezujući se radije sa staljinističkim totalitarizmom, mnogo razboritijim i podatnijim njegovim interesima, to je stoga što je potonji imao klasičniju, manje fluidnu segmentaciju i centralizaciju. Ono što čini fašizam opasnim je mikropolitika ili molekularna moć, jer on je masovan pokret: kancerozno tijelo više nego totalitaran organizam.²²

Tu ponovo nailazimo, dodaje Delez, na paradoks fašizma, paradoks u njegovom razlikovanju od totalitarizma. „Totalitarizam je, naime, stvar države: bitno se tiče odnosa države kao lokaliziranog sklopa prema apstraktnoj mašini nadkodiranja koju efektuira. Čak i kad se radi o vojnoj diktaturi, državna je vojska, a ne ratna mašina, ono što preuzima vlast i podiže državu na totalitarni stupanj. Totalitarizam je u najvećoj mjeri konzervativan. U fašizmu se, suprotno tome, itekako radi o ratnoj mašini. Kad si fašizam skroji totalitarnu državu, to više ne znači da je državna vojska preuzela vlast, već, naprotiv, znači da je ratna mašina preuzela državu.“²³ Međutim, najveća novina je planetarno širenje neo-liberalnog kapitalizma koji je performativno imunizovan na raspad nacionalnih, post-suverenih država. Doista, današnje države ne raspolazu institucionalnim, političkim, ekonomskim, pa čak ni finansijskim sredstvima koja bi im pomogla da neutrališu protivudarce molekularnog fašizma odozdo. Nacionalne države ne mogu da se večno oslanjaju na stare forme poput vojske, policije, birokratije, pa čak i sindakata: svoju snagu, u

22 Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Kapitalizam i šizofrenija 2: Tisuću platoa*, Sandorf & Mizantrop, Zagreb 2013, str. 239.

23 *Ibid.*, str. 257.

najgorem slučaju, mogu parazitski da crpe iz obostarne segmentarnosti koja je postala konstitutivni momenat uvek već konfliktne realnosti.

Upravo je u slučaju fašizma moguće videti kako su makro i mikro segmentarnost neodvojive, kako prelaze jedna u drugu, kako se međusobno pretpostavljaju, bez obzira na to što se razlikuju 'jer nemaju iste termine, iste relacije, istu prirodu, istu vrstu mnogostrukosti.' Fašizam je neodvojiv od mikrožarišta koja se umnožavaju i uvek su u interakciji mikropolitike i makropolitike. Za Deleza i Gatarija, fašizam je najfantastičnija ekonomska i politička reteritorijalizacija unutar kapitalizma, a mogućnost njegovog ponovnog uspostavljanja unutar bilo koje buduće kapitalističke formacije stalno je prisutna. Pozivajući se na Vilhelma Rajha, oni konstatuju kako mase nisu nevino prevarene. Naprotiv, pod određenim uslovima one su želele fašizam i ta perverzna želja masa konstitutivni je momenat zatvaranja. Isto tako, fašizam je neodvojiv od čvorišta koja se množe u različitim tačkama, koje su u neprekidnoj interakciji 'prije nego što će sva zajedno odjeknuti u nacionalsocijalističkoj državi'. Mogući su najrazličitiji fašizmi: ruralni fašizam; fašizam grada, četvrti, fašizam mladih, fašizam para, porodice, škole ili kancelarij... Svakom od tih fašizama odgovara neka crna mikrorupa koja je samostalna i komunicira s drugima pre nego što počne da rezonira u velikoj središnjoj crnoj rupi. Svi ovi mikrofašizmi mogu se kristalisati u makrofašizam, ali isto tako mogu plutati sami, često zanemareni ili neopaženi, unutar društvenog polja.²⁴

Ono što fašističku reteritorijalnost čini najfantastičnijom, prema Čekiću, jeste promena u režimu kapitalističke mašine koja teži da stanje duha i stanje stvari (događaja) bezuslovno preklopi u jednu jedinstvenu, *dominantno nacističku realnost*. Čekićevo dragoceno zapažanje retrospektivno ukazuje na gigantski projekt nacističkog *Gleichschaltung*-a koji se odnosio na državnu „koordinaciju“ ili „sinhronizaciju“ virtuelno svih oblasti javnog i društvenog života. Metafora *Gleichschaltung*, tj. „koordinacija“, eufemistički prevedena kao „reorganizacija“, označavala je „režimske napore da se svi sektori države i društva stave pod nacističku kontrolu.“²⁵ U izvesnom smislu operativna metafora *Gleichschaltung* obeležava momenat jedinstvene rezonance, interferencije, između „mikrošfašizma“ odozdo i „makrofašizam“ odozgo.

Posleratni demokratsko-liberalni imaginarij se doista zasniva na dvostrukim, političkim i moralnim predviđanjima, da ćemo fašizam ipak nekako savladati. Kao što je Feliks Gatar primetio, „dovedeni smo do toga da poverujemo da je fašizam samo loš trenutak kroz koji smo morali da prođemo, neka vrsta istorijske greške, ali i blistava stranica u istoriji za dobre heroje... da su postojale realne antagonističke protivrečnosti između sila fašističke osovine i saveznika.“²⁶ Sasvim je jasno da nam vojni poraz fašizma nije pomogao da razumemo (ekonomsku ili psihološku) prirodu nacizma.

24 Jovan Čekić, *Izmeštanje Horizonta*, FMK, Beograd 2015, str. 48. Subverzivno čitanje Deleza nalazi se u knjizi, Jelisavete Blagojević. Eadem, *Politike nemislivog: Uvod u ne-fašistički život*, FMK, Beograd 2014.

25 Tobias Schepanek, *Gleichschaltung and Where It Failed*, 2013.

26 Felix Guattari, *Chaosophy: An ethico-aesthetic paradigm* (New York: Semiotext, 1995).

Naravno da fašizam nije spektralna, utvarna figura prošlosti: mi smo ovde kako bismo razumeli, ističe Fuko u predgovoru *Anti-Edipu*, da je fašizam u svakom od nas, da nas je fašizam navukao na moć, i da treba da mislimo o fašizmu koji će doći. Najvažnije je da se izborimo s idejom da je fašizam nešto elementarno, ne kao politički život, nego kao život po sebi. Delez nam je doista ponudio nov konceptualni okvir („desiring machine“, „war machine“) iz kojeg se fašizam može misliti produktivno i hrabro. Brajan Masumu je nedavno predložio inspirativnu definiciju fašizma: „Fašizam je manijački napad koji su politička tela, u interesu vlastitog spašenja, izvela protiv sebe: *fašizam je strast koja se okrenula protiv sebe.*“

IV. 'Everybody wants to be a Fascist'

*Jedino dramatično kazivanje može surovo
realnosti da vrati njen nasilnički lik.*

(Peirre Bourdieu, *La Misère du Monde*, 1993)

Završna razmatranja ću organizovati u formi komentara modifikovanog podnaslova ovog teksta – *psihologija masovnog (samo)pokoravanja*, podnaslova koji precizno najavljuje osnovnu intenciju ovog teksta. Od Rajha do Deleza se mogu pratiti dijagrami unutrašnjeg raspada (pred)fašističkog subjekta, na čije mesto nastupa segmentirana mreža fašistoidnih događaja. Tamo gde se traži regresivni povratak nacističkog subjekta, upravo je fašistički događaj ono što se realno želi. Novi fašizam nas performativno uči kako se masovni događaji mogu lako tehnološki inscenirati i medijski fabrikovati. Za eksplozivnu re-produkciju segmentiranih mikro-fašističkih događaja doista su neophodni techno-medijski sklopovi koji su preuzeli funkciju post-političkih, mikro umrežavanja.

Predlažem da na trenutak vratimo čudesnoj, gotovo šokantnoj tvrdnji, Deleza i Gatarija koja glasi: „Valjalo bi proceniti stepen bliskosti suprostavljenih ratnih mašina i državnog aparata i to u svakom preseku, čak i onom muzičkom ili književnom.“ Da li to znači da simptom novog fašizma nekontrolisano pluta i da je neodvojiv od *molekularnih žarišta* koja se slobodno umnožavaju i skaču s jedne točke na drugu. Kakav bi, recimo, mogao da izgleda televizijski ili digitalni fašizam koji poput rojeva pčela naseljava društvene mreže. Da li je koncert Dejvija Bovija upravo ona eruptivna crna rupa, osobeno muzičko, molekularno žarište, usred kojeg nas rok svezda otpozdravlja nacističkim gestom. Mogli bismo da istražimo šta se desilo sa „Zaratustrom koji je stigao u Holivud“, (Richard Wolin, *The Seduction of Unreason: The Intellectual Romance with Fascism*, 2004). Prema zdravorazumskim uvidima svaki „nevini događaj“, ukoliko tako nešto uopšte postoji, ima svoje perverzno, bizarno, fašističko naličije: međutim, kako razumeti zašto je erupcija masovne *fašističke perverzije* postala nova planetarna norma (Antonios

Vadolas, *Perversion of Fascism*, 2009). Perverzne refrakcije neo-fašističkih masovnih prizora ne parazitiraju na građanskoj nesigurnosti iz koje nastaju reaktivne neo-fašističke formacije. Sasvim obrnuto, iritantnost fašističkog užitka, transgresivno eksczesno zadovoljstvo nacističkih masa, skreće pažnju da se planetarno pokoravanja događa u formi egzaltirane podrške masa. Zar nije, da se izrazim hegelijanski, digitalna sloboda jedina fantomska sloboda koja još uvek ostaje u granicama masovnog tehno-ropstva. Svako je pomalo singularni fašist!

Neobično ekstravagantne uvide upravo dugujemo ranom Rajhu, koji se drznuo da objavi da nacistički čovek (to kancerozno fašističko telo) nastaje iz samog procesa psiho-političkog konstituisanja subjekta. Neobično je to da je Rajh nesrećno edipalizovao političku figuru moći (porodična primalna sena) koja neumoljivo pritiska i prisiljava mase na poslušnost: Rajh je svakako ponudio korektan opis ali samo jednog oblika tradicionalnog učinka moći.

Ako, međutim, sledeći Fukoa, moć razumemo i kao ono što formira subjekt, kao ono što osigurava uslov i mogućnosti njegove egzistencije i putanju njegove želje, onda moć nije samo ono čemu se suprostavljamo, nego je, u jakom smislu, takođe i ono od čega zavisi naša egzistencija, ono što unutar sebe negujemo i čuvamo... Subjekt je uvek iniciran kao subjekt kroz ovo primarno pokoravanje moći... U svim slučajevima, moć koja isprva izgleda kao nešto spoljašnje, nametnuto subjektu, nešto što prisiljava na potčinjavanje, dobija psihičku formu koja uspostavlja samoidentitet subjekta. Oblik koju ta moć dobija obeležen je figurom preokreta, okretanje sebi, i istovremeno, protiv sebe.²⁷

Tezu o strastvenoj privrženosti vlastitom pokoravanju cinično zloupotrebljavaju one „post-kapitalističke mašine“ koje nastoje da profiitiraju na društvenom proizvodu kao želećem proizvodu. Logika je surova: ukoliko se može pokazati da subjekt narcistički čuva svoju podređenu poziciju, to znači da je sam odgovoran, samoodgovoran, za političke efekte samo-potčinjavanja. Međutim, to ne znači da je psihologija masovnog pokoravanja samo nasilna, da se probuđene mase negativno potčinjavaju vlasti u nekoj vrsti mazohističke hysterije. Prema Fukou, da podsetim, potčinjavanje subjekta i postojanje subjektom se odvijaju u istom subjektivnom polju, u samoj ravni telu – preko tela i kroz telo, koje je bilo povlašćeno mesto zabrane i spoljašnjih sankcija koje su izdašno primenjivane u ritualima prisilne normalizacije. Ovaj spoljašnji odnos subjekta prema moći je ostao trajno žarište, i ne savladana teškoća, u Rajhovim psiho-političkim razmatranjima. Jer danas je prilično jasno da post-fašističke mase ne nastaju unutar jednog polja odnosa moći (Edipalne scene), nego da postoje bezbrojni oblici porobljavanja, otpora i kontra-otpora, koje omogućavaju same mašine moći. Ukoliko se otpor razumeva kao učinak moći, iste one moći kojoj se suprostavljamo, onda bi, prema neo-fašističkom rezonu, moć trebalo transformisati na takav način da svaki otpor ostaje unutar uslova svog nastanka. Ukoliko su figure mikro-moći sve manje

27 Džudit Batler, *Psihički život moći: teorije pokoravanja*, FMK, Beograd 2012, str. 10.

dramatične, i sve više zavodljive, pa čak i poželjne, mase više neće djelovati na osnovu kružnog cirkulisanja nametnute krivice, a *rad savesti* više neće biti preduslov nastanka post-fašističke segmentacije.

Ne postoji ni jedan valjan razlog da se u završnom odeljku teksta i dalje zadržavam na pitanju odnosu Deleza i psihoanalize, navodno homoseksualizovane psihoanalize koja je nastala kao neželjeni efekt, Delezove prefinjene kritike, ali ne i odbacivanja, psihoanalize. Neću se upuštati u optužbe o delezijanskoj, monističkoj organizaciji libida, iz koje nastaje zajedljiva, antifeministička insinucija, koja poručuje da se fašizam ne rađa iz figure oca, nego iz zagrljaja „*maternal jouissance*“.

Pošto sam u tekstu Rajhovu pobunu protiv fašizma delimično čitao iz delezijanske perspektive, obavezan sam da ponudim nekoliko imanentnih pojašnjenja. Prvo, postoje značajne razlike u povesnoj de-legitimizaciji fašizma u prvom (*Anti-edip*) i drugom (*Hiljadu platoa*) tomu slavne knjige *Kapitalizam i šizofrenija*. U prvom tomu fašizam je tretiran kao zaleđena i fiksirana (paranoična) želja, dok se u drugom tomu fašizam pojavljuje u obliku ubrzane želje i otkaçene energije. Dakle, paranoični, reakcionarni, fašistički sklop je suprotstavljen šizoidnom, revolucionarnom sklopu nacista. Paranoja nasuprot delirijumu.

Za Rajha i psihoanalizu uopšte, želja je potisnuta i deformisana kroz pojedinca i to posredstvom porodične pedagogije; samo tako se želja može projektovati na društvo u celini; na drugoj strani, diskurs šizoanalize tvrdi da se želja investira u celokupno društveno polje (uključujući i porodicu) direktno i bez projekcije ili sublimacije... Tako libidinalna investicija pre svega traži razvoj svojih produkcionih snaga, svoje vlastito osnaženje: za šizoanalizu to je presudan faktor u objašnjenju primalnog populizma samog istorijskog fašizma. Međuratne evropske mase nisu bile ideološki obmanute, izigrane fašizmom: one su aktivno žudele za fašizmom zato što je potvrđivao njihovo osećanje moći... Tamo gde *Anti-Oedipus* konstruiše fašizam (zajedno sa paranojom) kao fikciju koja stoji nasuprot fluidnosti želje, *A Thousand Plateaus* predstavlja fašizam kao posebnu vrstu ubrzane želje; u drugom tomu fašizam je pre svega stvar brzine, ubrzanja: želja se kreće isuviše brzo a ne presporo.²⁸

Jasno je da su Delez i Gatari filozofski eho onog važnog psihološkog pitanja koji je postavio Vilhelm Reich – zašto mase žele fašizam? Naravno, francuski filozofi su ponudili različit, ekstravagantan odgovor, koji su smestili u imaginarnu geografiju želje i društvenih polja, budući da su društvena polja neposredno prožeta radom same želje. Ova strateška razlika želje i društvenog polja se ogleda i u razlici između *mikro fašizma* (aktualni istorijski fašizam koji nije ništa drugo do realizovani nihilizam) i *makro fašizma* koji je povezan s usponom ratne mašine u doba planetarne deterritorijalizacije mašina želje, želećih mašina čija je superiornost u vertikalnim i horizontalnim segmentacijama: „Klasična suprotnost između segmentiranog i centralizovanog

28 Ian Buchanan, Nicholas Thoburn (eds.), *Deleuze and Politics* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008), p. 76.

ovdje teško da može biti relevantna. Ne samo da država vrši moć nad segmentima koje suzdržava ili kojima dopušta da opstanu, nego i sama ima i nameće vlastitu segmentarnost.“

To znači da mnoštvo želja i želećih mašina ne obezbeđuje njihovo jedinstvo i stabilnost: sve želeće mašine funkcionišu u isto vreme, ali u rezovima i prekidima, kvarovima i promašajima, jedna ukupnost u kratkim spojevima koja nikad ne okuplja sve delove u celinu. Kao neželjenu ishod imamo stanje „da je za želju čudnovatna pustolovina to što želi represiju.“ Ta represija, ne dolazi od primarne edipalne scene (porodice) koja je suočena sa otkrićem da je *nesvesno bezroditeljsko siroče*: da li to znači da je imperijalizam edipalne prascene egzistira na maloj, prljavoj porodičnoj tajni: „*Neuroza, to su otac i majka, ali baka, to je psihoza.*“

Zajedno sa Delezom i Gatarijem delim opšti utisak, čist utisak, „da psihoanaliza zatvara seksualnost u jednu bizarnu kutiju s buržujkim ukrasima, u neku vrstu prilično odvratnog veštačkog trougla, koji guši svekolicu seksualnost kao proizvodnju želje, da bi je na nov način ponovo pretvorio u ‘prljavu malu tajnu’, malu porodičnu tajnu, intimno pozorište umesto fantastične fabrike, prirode i proizvodnje... I možda je psihoanaliza uspela da ‘dezinfikuje prljavu malu tajnu’, ali jadna i prljava tajna modernog Edipa-tiranina nije zbog toga postala ništa bolja.”²⁹ Ali upravo u onoj meri u kojoj psihoanaliza zatvara „ludilo“ u „porodični kompleks“, u toj meri uspeva da iznudi priznane krivice, i osećaj stida, koji proističu iz *Edipalne samo-kolonizacije*.

Bibliografija:

- Abou-Rihan, Fadi, *Deleuze and Guattari: a Psychoanalytic Itinerary* (New York: Continuum, 2009).
- Adkins, Brent, *Deleuze and Guattari's A Thousand Plateaus: A Critical Introduction and Guide* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015).
- Buchanan, Ian, *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: A Reader's Guide* (New York: Continuum, 2008).
- Chasseguet-Smirgek, Janine, Bela Grunberger, *Freud or Reich?* (London: Free Association Books, 1986).
- Culp, Andrew, *Dark Deleuze* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016).
- David-Ménard, Monique, *Deleuze und die Psychoanalyse* (Zürich: Diaphanes, 2009).
- De Bolle, Leen (ed.), *Deleuze and Psychoanalysis: Philosophical Essays on Deleuze's Debate with Psychoanalysis* (Leuven: Leuven University Press, 2010).
- Deleuze, Gilles, Guattari Félix, *Politique et Psychoanalyse* (Paris: Des mots perdus, 1977).
- Dodds, Joseph, *Psychoanalysis and Ecology at the Edge of Chaos: Complexity Theory, Deleuze, Guattari and Psychoanalysis for a Climate in Crisis* (London: Routledge, 2011).

²⁹ *Anti-Edip*, 1990, str. 138.

- Evans, Brad, Reid Julian (eds.), *Deleuze & Fascism: Security, War, Aesthetics* (London: Routledge, London, 2015).
- Fallend, Karl, Nitzschke Bernd, *Der 'Fall' Wilhelm Reich: Beiträge zum Verhältnis von Psychoanalyse und Politik* (Giessen: Psychosozial-Verlag, 2012).
- Fallend, Karl, *Unbewusste Zeitgeschichte: Psychoanalyse, Nationalsozialismus* (Wien: Folgen, Löcker Verlag, 2016).
- Clancy, F. Rockwell., *Towards a Political Anthropology in the Work of Gilles Deleuze: Psychoanalysis and Anglo-American Literature* (Leuven: Leuven University Press, 2015).
- Guattari, Feli, *Psychoanalysis and Transversality: Texts and Interviews 1955–1971* (Cambridge: MIT Press, 2015).
- Guillaume, Colett, *The Psychoanalysis of Sense: Deleuze and the Lacanian School* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016).
- Holland, W. Eugene., *Deleuze and Guattari's 'A Thousand Plateaus': A Reader's Guide* (New York and London: Bloomsbury Academic, 2013).
- Jacoby, Russell, *Social Amnesia* (Boston: Beacon Press, 1975).
- Jambois Fabrice, *Deleuze et la mort: Chemins Dans L'anti-Oedipe* (Paris: L'Harmattan, 2016).
- Kaugman, Eleanor, *Deleuze, The Dark Precursor: Dialectic, Structure, Being* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 2012).
- Kerslake, Christian, *Deleuze and the Unconscious* (London: Continuum, 2007).
- Landa, Ishay, *Fascism and the Masses: The Revolt Against the Last Humans, 1848–1945* (London: Routledge, 2018).
- Massumi, Brian, *A User's Guide to Capitalism and Schizophrenia: Deviations from Deleuze and Guattari* (Cambridge: The MIT Press, 1992).
- Morar, Nicolae, Nail Thomas, Smith Daniel (eds.), *Between Deleuze and Foucault* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016).
- Nedoh, Bostjan, Zevnik Andreja (eds.), *Lacan and Deleuze: A Disjunctive Synthesis* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016).
- Nichterlein, Maria, Morris R. John, *Deleuze and Psychology: Philosophical Provocations to Psychological Practices* (London: Routledge, 2016).
- Pabst, Manfred, *Bild – Sprache – Subjekt: Traumtexte und Diskurseffekte bei Freud, Lacan, Derrida, Beckett und Deleuze/Guattari* (Königshausen, Neumann, 2004).
- Palumbo, D Fabio., *Economia del desiderio: Freud, Deleuze, Lacan*, (Milano: Mimesis, 2015).
- Peglau, Andreas, *Unpolitische Wissenschaft?: Wilhelm Reich und die Psychoanalyse im Nationalsozialismus* (Giessen: Psychosozial Verlag, 2017).
- Peglau, Andreas, *Rechtsruck im 21 Jahrhundert: Wilhelm Reich Massenpsychologie des Faschismus als Erklärungsansatz* (Berlin: Nora, 2017).
- Reich, Wilhelm, *Where's the Truth?: Letters and Journals, 1948–1957* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2012).
- Salin, Sophie, *Kryptologie des Unbewußten: Nietzsche, Freud und Deleuze im Wunderland* (Neumann: Königshausen, 2008).

- Schmiedel, M. Steve, *Contesting the Oedipal Legacy: Deleuzean vs Psychoanalytic Feminist Critical Theory* (London: Transaction Publishers, 2004).
- Schmidt, Stefanie, *Film und Erinnerung: Das Kristall-Bild von Gilles Deleuze als Verschränkung von Sagbarem und Sichtbarem oder Psychoanalyse und Zeitphilosophie* (Berlin: Avenus Verlag Sieber & Dr. Weber, 2005).
- Schmidgen, Henning, *Das Unbewußte der Maschinen: Konzeptionen des Psychischen bei Guattari, Deleuze und Lacan* (Paderborn: Verlag Wilhelm Fink, 1997).
- Schuster, Aaron, *The Trouble with Pleasure: Deleuze and Psychoanalysis* (Cambridge: MIT Press, Cambridge, 2016).
- Schwab, Gabriele (ed.), *Derrida, Deleuze, Psychoanalysis* (New York: Columbia University Press, 2007).
- Sharf, Myron, *Fury on Earth: A Biography of Wilhelm Reich* (London: Hutchinson, 1983).
- Swiatkowski, Piotrek, *Deleuze and Desire: Analysis of "The Logic of Sense"* (Leuven: Leuven University Press, 2015).
- Thylstrup, Nanna B., *The Politics of Mass Digitization* (Cambridge: MIT Press, Cambridge, 2018).
- Wolfenstein, V. Eugen, *Psychoanalytic-Marxism* (New York: Guilford Press, 1993).

Obrad Savić,

Faculty for Media and Communication, University of Sigidunum

Reich and Fascism: Psychology of Mass Submission

Summary: In the first part of the text *Reich and Fascism. A Psychology of Mass Submission*, the author has sketched a genealogy of Reich's figure in Freudo-Marxism with reference to the Oedipal dogma from which the thesis of repression was developed. In the second part of the paper the conceptual scope of Reich's critique of mass psychology of Fascism is analysed and it largely overlaps with the results of the Frankfurt School. The third part offers a commentary of the theoretical achievement of the philosophical readings of Reich (Jacques Lacan, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Félix Guattari, and Jean-Lun Nancy). In the fourth section the author has deconstructed Reich's theory of oedipalized Fascist formations by using the narrative of molecular, segmented Micro-Fascism. Naturally, the conceptual renovation of Reich's figure in Freudo-Marxism has led to new and important insights on the horizontal segmentation of 'Micro-Fascism' which is in interference with 'Macro-Fascism'.

Key words: Wilhelm Reich, Max Horkheimer, Theodor Adorno, Jacques Lacan, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Félix Guattari, Jean-Lun Nancy, Psychoanalysis, Freudo-Marxism, Critical Theory of Society, Neo-fascism, Nazism, Hitlerism, Capitalism, Schizophrenia, Anti-Oedipus, Desire, Machine, Production.

ZAŠTO SE MASE DAJU POLITIČKI VARATI?

Refleksije povodom knjige Vilhelma Rajha *Masovna psihologija fašizma*

Sažetak: Odgovor Rajha na pitanje zašto se mase mogu politički varati mnogo je kompleksniji od odgovora koje nude osnivači psihologije i sociologije masa Gabrijel Tard, Gistav Le Bon, pa čak i Zigmund Frojd. Polazna tačka u Rajhovom pogledu na psihoanalizu i objašnjenje psihologije masa je fenomen potiskivanja polnog nagona još u detinjstvu. On zaključuje da se zbog toga uspostavljaju višestruko povezani uticaji socijalno-ekonomske, seksualne i ideološke reprodukcije. Rajh usmerava psihoanalizu na odnos između nagonskih i društvenih struktura i ukazuje na dvostruko lice srednjih slojeva i njihovu ambivalentnu ulogu u psihologiji masa.

Ključne reči: Vilhelm Rajh, politička manipulacija, seksualno potiskivanje, psihologija masa, masovna psihologija

Tema ovog saopštenja je pitanje koje je Vilhelm Rajh (Wilhelm Reich) formulisao u svojoj knjizi *Masovna psihologija fašizma*, čije se prvo izdanje, kao što je poznato, pojavilo 1933. godine. Formulacija tog pitanja nalazi se na strani 43. u hrvatsko-srpskom prevodu Nadežde i Žarka Puhovskog, a u izdanju male edicije časopisa *Ideje* iz Beograda 1973. godine.

Pre iznošenja nekih refleksija povodom Rajhovog odgovora na ovo pitanje potrebno je da se skrene pažnja na činjenicu da su osnivači psihologije i sociologije masa Gabrijel Tard, Gistav Le Bon i Zigmund Frojd ponudili značajne, ali ne i potpune odgovore na pitanje zašto mase tako bezpogovorno slede vođe.

Suštinu odgovora koji je ponudio Gabrijel Tard u svojoj knjizi *Mnjenje i gomila*, koja se pojavila 1891. godine, čini njegov zakon imitacije.¹ Tard inače slovi za osnivača individualno-psihološkog pravca u sociologiji, jer u socijalnoj interakciji svesti pojedinaca traži objašnjenje svih kolektivnih društvenih pojava, uključujući i ponašanje masa. Uprkos tome Tard povlači tačnu razliku između gomile i javnosti. Pod gomilom podrazumeva ljude jedinstvenih ubeđenja i emocija okupljenih na jednom mestu, jer je osećaj blizine i dodira istovremena i fizička i mentalna činjenica koja, po njemu, na bitan način uslovljava psihologiju njenog ponašanja. Za razliku od gomila, koje su uvek postojale kroz istoriju, pojava javnosti ili javnoga mnjenja je,

1 Barnes, Hari Elmer, *Uvod u istoriju sociologije*, BIGZ, Beograd 1982, str. 526.

po Tardovom tačnom mišljenju, fenomen modernoga doba, a njen bitan uslov bio je pojava štampe.²

Gstav Le Bon je u svojoj vrlo popularnoj knjizi *Psihologija gomile* (koja je štampana u Francuskoj 1895, a samo godinu dana kasnije, dakle 1896. godine bila prevedena na srpski i objavljena u Beogradu)³ ponudio šire objašnjenje karakteristika ponašanja masa, među kojima naglašava: inferiornost, nesvesnost, gubitak individualnosti, nerazboritost, spremnost na akciju, impulsivnost, podložnost spoljnim uticajima, lakovernost, zaraznost ideja i osećaja, žestina i preteranost, nasilništvo i destruktivnost, neodgovornost, netolerantnost, autoritarnost, konzervativnost, posedovanje opasne moći, zahtev za vođom, mit o herojstvu, osvetoljubivost, nepostojanost.⁴

Frojd je naglašavao kako autoritet vođe i utapanje pojedinaca u masu „ublažavaju“ tešku sudbinu i gorak život ljudima, pripadnicima mase. Utapanjem pojedinaca u masu obesnažuje se psihička nadgradnja svake pojedinačne ličnosti uz istovremeno aktiviranje i izbijanje na videlo nesvesnih temelja koji su, za razliku od društveno formirane pojedinačne i posebne ličnosti, jednaki za sve pripadnike ljudske vrste. Taj proces zamene ego-ideala masovnim idealom otelotvorenom u vođi možemo nazvati *Frojdovom hipotezom* u psihologiji masa.⁵

Obojica, dakle, i Le Bon i Frojd, govore o vođi kao hipnotizeru masa i o potrebi da se za psihološko razumevanje i pojašnjenje ponašanja masa mora uvek imati u vidu relacija vođa – mase.

Sve to, istina, ponekad može da dovede do jedne asimetrije u kojoj sva odgovornost za tandem vođa – mase ide na račun vođe. Ne pada mi ni na kraj pameti da umanjujem odgovornost autoritarnih i totalitarnih vođa, ali mislim da jedan deo odgovornosti za pogubno ponašanje masa leži i na svima koji su postali njen deo. To opet ne znači da se mogu osuđivati čitavi narodi, niti da je stepen odgovornosti isti i za vođe i za mase.

Odgovor Rajha na pitanje zašto se mase daju politički varati, je, po mom mišljenju, kompleksniji od prethodnih i neosnovano je zapostavljen u psihologiji i sociologiji masa.

Poznato je da se Rajh rano priključio Frojdu, još prilikom završetka studija 1920. godine, ali se, kako veli Žarko Puhovski u svom predgovoru knjizi *Masovna psihologija fašizma*, „mladom rukovodiocu psihoanalitičkog seminara i Frojdovom asistentu, već sredinom dvadesetih godina činilo da postoje praktička, ponajpre kliničko-dijagnostička, a potom i teorijska pitanja, na koja se školom koju je još uvek prihvatao, ne da odgovoriti.“⁶

2 Vukašin Pavlović, *Politička moć*, Zavod za udžbenike, Beograd 2012, str. 112–117.

3 Густава Ле Бона *Психологија гомила*, prevod s francuskog Živ. Živanović, Prosveta, Beograd 1896.

4 Gustave Le Bon, *Psihologija gomile*, Globus, Zagreb 1989; Cf. V. Pavlović, *op. cit.*, str. 123–127.

5 Frojd, Sigmund, *Psihologija mase i analiza ega*, Fedon, Beograd 2006, str. 194.

6 Žarko Puhovski, „Revolucija seksualnosti ili ‘seksualna revolucija’ (Paralipomena uz prijevode dijela Wilhelma Reicha)“, predgovor za knjigu: Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, mala edicija „Ideje“, Beograd 1973, str. viii.

Potvrdu za to nalazimo i u oceni samog Rajha koji u knjizi o kojoj govorimo, izričito kaže: „Frojd i većina njegovih učenika otklanjaju sociologijske konsekvence psihoanalize i jako se trude da ne prekorače okvir građanskog društva.“⁷

Polazna tačka u Rajhovom pogledu na psihoanalizu i objašnjenje psihologije masa je fenomen potiskivanja polnog nagona još u najranijem detinjstvu. Do tog zaključka je došao introspekcijom sopstvenog životnog iskustva iz najranijeg detinjstva. Zato će, između ostalog, u kasnijim godinama postati jedan od prvih zagovornika seksualne revolucije, koja će kao ideja biti ključni lajtmotiv kontrakulturalnog pokreta mladih iz druge polovine 60-ih godina dvadesetog veka.

Kroz proces potiskivanja polnog nagona konstatuje Rajh, „polni interesi svih počinju služiti privrednim profitnim interesima manjine. To je činjenično stanje dobilo čvrst organizacijski oblik u formi monogamnog braka i patrijarhalne porodice.“⁸

Da bi se bolje i potpunije razumela ta veza između privredne i seksualno-ekonomijske situacije privatnovlasničkog društva, Rajh ukazuje na ključnu društvenu instituciju patrijarhalnog društva: porodicu. On se, pri tome, poziva na najvažnije psihoanalitičke uvide koji pokazuju da se ljudi svih uzrasta, iz svih zemalja i iz svakog socijalnog sloja, već u najmlađem dobu podvrgavaju u porodici, kao minijaturnoj autoritarnoj državi, potiskivanju seksualnog nagona. Već tada se uspostavljaju višestruko povezani uticaji socijalno-ekonomske, seksualne i ideološke reprodukcije.

Zbog svega toga se, kaže Rajh, klasna država nečuvveno interesuje za porodicu. Ona (patrijarhalna porodica) je postala njezinom tvornicom strukture i ideologije klasnog društva. Takvu funkciju porodice, po njegovom mišljenju, u kasnijem uzrastu pojedinaca preuzima crkva.

Jedan od važnih nalaza njegove masovne psihologije fašizma je sledeći: Potiskivanje (zatamljavanje) grubog materijalnog zadovoljavanja potreba daje drugačiji rezultat nego potiskivanje (zatamljavanje) seksualnih potreba. Prvo tera na bunt (protest), a drugo na nesvestan način sprečava i amortizuje pobunu.⁹

Rajh objašnjava, parafraziram, da ako je seksualnost društveno potisnuta ona traži posredne puteve zamene i nadomeštanja tog zadovoljenja. „Tako, na primer, prirodna agresija stupnjevito narasta do brutalnog sadizma koji predstavljaju bitni dio masovnopsihologijske podloge ovog rata (mislji na Prvi svetski rat, V. P.), što su ga neki inscenirali zbog imperijalističkih interesa.“¹⁰ Tu vrstu stupnjevitog porasta sadističke agresije mogli smo da vidimo i u ratovima 90-tih godina dvadesetog veka vođenim tokom raspada druge Jugoslavije.

7 Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, mala edicija „Ideje“, Beograd 1973, str. 7.

8 *Ibid.*, str. 36.

9 *Ibid.*, str. 38.

10 *Ibid.*, str. 39.

Rajh navodi i drugi primer: „Delovanje militarizma počiva, masovno-psihologijski gledano, u biti na libidinoznom mehanizmu: seksualno delovanje uniforme, erotično delovanje paradnih marševa zbog njihovog ritmičkog savršenstva“. I zaključuje: „Egzibicionistički karakter militarističkog nastupanja praktički je jasniji kućnoj pomoćnici ili prosečnom namešteniku nego najkulturnijem od naših političara. **A politička reakcija se svesno poslužuje tim seksualnim interesima i motivima.**“¹¹

U kritici, kako ga naziva „neofrojdoovskog revizionizma“ Herbert Markuze u epilogu svoje knjige *Eros i civilizacija* govori o tome da kada su se iscrpeli potencijali Frojdove psihoanalize „koja je bila korjenito kritička teorija“, onda je došlo do rasepa na levo i desno krilo postfrojdoovske psihoanalize.¹² Na desnom krilu psihoanalize Markuze vidi Karla Gustava Junga, dok Vilhelma Rajha smešta na levo krilo postfrojdoovske psihoanalize.

Kao što je primetio Markuze u pomenutom delu *Eros i civilizacija*, Rajh je usmerio psihoanalizu na odnos između društvenih i nagonskih struktura. Markuze ocenjuje da je „do najozbiljnijeg pokušaja da se razvije kritička društvena teorija, implicitna u Freudovu djelu, došlo u ranijim spisima Vilhelma Reicha.“¹³ Markuze odaje priznanje Rajhu što je istakao stupanj u kome seksualno potiskivanje nameću interesi dominacije i eksploatacije i stupanj u kome zatim to potiskivanje ojačava i reprodukuje te interese. Malo ko bi mogao da se ne složi s takvom ocenom. Ono što je, međutim, u izvesnom smislu upitno u Markuzeovoj oceni Rajha je što, po njemu, Rajh ne uviđa u dovoljnoj meri značaj razlike između represivne i nerepresivne sublimacije polnog nagona.¹⁴ Čini se, međutim, da s obzirom na efekte u odnosu na ponašanje masa nema bitnih razlika između represivne sublimacije (nametnute silom) i nerepresivne (dobrovoljne) sublimacije koja može nastati kao posledica verskih, etičkih, nacionalnih političkih, ideoloških ili nekih drugih uverenja i orijentacija.

Druga vrsta kritike koja se upućuje Rajhu dolazi od Fukoa. U osvrtu na različite pokušaje objašnjenja fenomena moći Fuko posebno izdvaja dve, kako kaže, moćne hipoteze za koje tvrdi da predstavljaju neekonomsku interpretaciju moći. Jednu naziva *Ničeova hipoteza*, po kojoj srž odnosa moći čini ratoborno sukobljavanje sila.¹⁵ Drugu, koja nas ovde interesuje, naziva *Rajhova hipoteza*, po kojoj se suština moći i vlasti sadrži u društvenom i političkom pokoravanju prirode instikata i nagona¹⁶. Ovu Rajhovu hipotezu Fuko naziva još i *hipotezom o represiji*. Fuko, kao i Rajha interesuje da otkrije načine funkcionisanja i razloge postojanja one vrste poretka koji se

11 *Ibid.*

12 Herbert Markuse, *Eros i civilizacija, Filozofsko istraživanje Freuda*, Naprijed, Zagreb 1985, str. 209.

13 *Ibid.*

14 *Ibid.*, str. 210.

15 Mišel Fuko, *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad 1998, str. 30.

16 *Ibid.*, str. 28.

oslanja na novovekovni diskurs o seksualnosti koji se u modernim društvima razvija počev od 17. veka¹⁷ Kada je reč o kritici Rajhove hipoteze čini se da je jedna dimenzija te kritike prihvatljiva i to ona u kojoj Fuko s pravom traga za, kako kaže, „polimorfnim tehnikama moći“ u trouglu moć – znanje – užitak¹⁸ To drugim rečima znači, da sem represije, odbijanja, zapreka i isključivanja poredak koristi i tehnike podsticanja i pojačanja želja i užitaka (onoga što se danas u polju polnog nagona popularno naziva „industrija seksa i pornografije“). Ono što se u Fukoovoj kritici Rajha može staviti pod znak pitanja je početna pretpostavka u kojoj se Rajhovo gledište smešta u pokušaje „neekonomskih interpretacije i objašnjenja moći“. To je samo delimično tačno, jer Fuko ispušta iz vida i onu stranu Rajhovitih analiza u kojima, kao što je u ovom tekstu već predočeno, on jasno ukazuje na društveno-ekonomsku dimenziju kada kaže da „polni interesi svih počinju služiti privrednim profitnim interesima manjine“. U tom smislu Rajh ukazuje koliko svaki poredak poklanja pažnje uspostavljanju okvira porodičnim odnosima, kao bazičnoj ćeliji reprodukcije društva.

Vratimo se početnom pitanju **Zašto se mase daju politički varati?** Iza tog osnovnog pitanja stoji i konkretno podpitanje o kome Rajh raspravlja u knjizi *Masovna psihologija fašizma*. To pitanje glasi: kako to da mase nisu otkrile da je Hitler istovremeno radnicima obećavao razvlašćenje vlasnika sredstava za proizvodnju, a kapitalistima zaštitu pred štrajkom?

Rajh tvrdi: „Izjednačavanje Hitlerovog uspeha sa demagogijom nacionalsocijalista, sa ‘zamagljivanjem masa, njihovim ‘zavođenjem’ ili čak neodređenim pojmom ‘nacističke psihoze’ nije dakle samo pogrešno, nego i politička zabluda.“¹⁹

Rajh podseća da je Hitler u svojoj programatskoj knjizi *Mein Kampf* naglašavao da je pravilna masovnopsihologijska taktika u tome da se treba odreći argumenatcije i neprestano govoriti masama samo „o velikom konačnom cilju“ (da li vas to podseća na nešto što se dešavalo i dešava kod nas?).

Rajh smatra da u istraživanju masovnopsihologijskog delovanja mora da se pođe od pretpostavke da neki vođa ili čak zastupnik neke ideje može uspeti (ako već ne u istorijskoj, onda bar u ograničenoj perspektivi), samo ako njegov lični nazor, njegova ideologija i njegov program stoje u sazvučju ili korelaciji s prosečnom strukturom širokog sloja masovnih individua.²⁰

Srž Rajvog odgovora na naše početno pitanje je, po mom mišljenju, u tvrdnji „**da je srednji stalež bio i ostao osnovnom socijalnom snagom podrške fašizmu i ideologiji kukastog krsta**“. To su i sami nacisti priznali na letku iz 1932. godine: „Srednji sloj ima odlučujuće značenje za egzistenciju države.“²¹

17 Vukašin Pavlović, *Politička moć*, str. 267.

18 Michel Foucault, *Znanje i moć*, Globus, Zagreb 1994, str. 12.

19 Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, str. 42.

20 *Ibid.*, str. 42.

21 *Ibid.*, str. 49.

Pod srednjim slojevima Rajh podrazumeva ne samo srednju i sitnu buržoaziju u urbanim sredinama nego i srednjestojeće zemljoposjednike (kojima je pripadala i porodica u kojoj se i sam rodio).

Od Aristotela pa do naših dana vlada mišljenje da je postojanje i delovanje širokih srednjih slojeva najvažnija tačka oslonca za demokratiju i ideju dobrog poretka (*eunomije*). Ispušta se iz vida činjenica na koju ukazuje Rajh (i tu vidim najveći značaj njegovog doprinosa sociologiji i psihologiji masa) da srednji slojevi poput boga Janusa imaju dva lica. Za našu priču od ključnog značaja je ono lice srednjih slojeva koje Rajh podvodi pod pojam **malograđanstva i malograđanštine**. „Sa stanovišta svoje socijalne baze nacionalsocijalizam je malograđanski pokret i to posvuda gde nastupa.“²²

Ključna karakteristika malograđanstva je dvoznačno postavljanje naspram autoriteta: pobuna protiv autoriteta, uz istovremeno priznavanje i podvrgavanje, centralni je faktor svake malograđanske strukture na prelazu iz puberteta u odraslost.²³

To što je masovno organizovanje uspelo (istina, uz pomoć partije u obliku jurišnih odreda) zavisilo je i od masa, a ne samo od Hitlera. Opet Rajh: „To što je njegova propaganda uspeła uhvatiti korena ovisilo je o njihovim malograđanskim strukturama.“²⁴

Upravljajući svoj pogled stalno na gore, prema vrhu vlasti, prema vođi, malograđanin je u raskoraku između svog ekonomsko-socijalnog položaja i svoje ideologije (primer činovnika u državnom aparatu i kaplara u vojsci).

O aporijama malograđanštine nadahnuto je pisao naš autor Radomir Konstantinović u knjizi *Filozofija palanke*. Govorio je o duhu palanke kao duhu plemena u agoniji, o duhu palanke kao duhu jednoobraznosti i infantilizma, o nagonu palanke za zatvaranjem i čistunskom izolacijom u odnosu na koju su svi drugi prljavi, o kultu rutiniziranog života, o neprihvatanju razlika i različitosti drugih, o težnji ka jednoobraznosti u kojoj se greška ne priznaje, a između greške i greha se ne pravi razlika, o apriorizmu i pamfletizmu kao jedinom obliku priznate istine, o aroganciji i destrukciji mržnje.²⁵

Ako nešto nedostaje u Rajhovoj analizi onda je to **uloga i odgovornost intelektualaca** kao izrazitih pripadnika srednjih slojeva. Mi smo to imali prilike da vidimo na ovim našim prostorima tokom poslednje decenije dvadesetog veka. Podsetiću na reči Hansa Magnusa Encesbergera iz njegovog izvanrednog eseja „O proizvodnji mržnje“, koji upozorava da su intelektualci, a posebno pisci (dodao bih ovome i istoričari) – uzgred, samo su političari, istoričari i književnici moćniji od bogova jer mogu da menjaju i prošlost – dakle intelektualci su vrlo uspešni kao proizvođači i potpirivači mržnje. Istina, Encesberger misli da je to izum evropskog porekla, ali smo svedoci da danas to postaje univerzalni fenomen.

22 *Ibid.*, str. 48.

23 *Ibid.*, str. 44.

24 *Ibid.*, str. 45.

25 Radomir Konstantinović, *Filozofija palanke*, Treći program, Beograd, Beograd 1969.

Podsetiću takođe, da je ironijom sudbine, Rajha jedan događaj simbolički ponovo povezo sa Frojdom. Naime, kao što su Frojdove knjige spaljivane u fašističkom Berlinu, tako je 6 tona Rajhovih knjiga, zapisa i ostalog materijala spaljeno u Sjedinjem Američkim Državama, zemlji demokratije (u koju je stigao poslednjim brodom iz Norveške 1939. godine, pre izbijanja Drugog svetskog rata). To spaljivanje dogodilo se u vreme kada je 1955 godine poslat na dvogodišnju robiju, gde je na dan pred izlazak i umro. Taj događaj će ostati upamćen kao najveći i najsramniji primer cenzure inkvizicijskoga tipa u novijoj istoriji Sjedinjenih Država.

Ove fragmentarne refleksije završiću jednim citatom iz Rajhovog predgovora napisanog u septembru 1933. godine za knjigu *Masovna psihologija fašizma*, koji se na najdirektniji način odnosi na nas intelektualce: „Znanstvenik koji veruje da će oprezom i 'nepolitičnošću' spasiti svoju egzistenciju i kojeg progonstvo i utamničenje i najopreznijih nisu poučili, gubi, međutim, pravo da sada bude ozbiljno shvaćen, a kasnije da saraduje u zbiljskoj novoj izgradnji društva... Njegova je nepolitičnost deo snage političke reakcije, a istovremeno i njegove vlastite propasti.“²⁶

Čini se da je prethodno navedeni Rajhov stav bio upućen na dve adrese. Prvi i opštiji adresat su intelektualci u savremenom tehnologizovanom društvu kome na ruku idu mnoge autoritarne, pa i totalitarne političke tendencije. Verovatno je drugi adresat i klasična psihoanaliza unutar čijeg kruga ne samo da su mnogi, uključujući i Frojda, bili protiv Rajha, nego su, kao što pokazuje Gordana Jovanović,²⁷ bili nedovoljno svesni, pa shodno tome i nedovoljno kritični u odnosu na totalitarnu prirodu fašizma tridesetih godina u srcu tadašnje Evrope.

Bibliografija

- Barnes, Hari Elmer, *Uvod u istoriju sociologije*, BIGZ, Beograd 1982.
- Frojd, Sigmund, *Psihologija mase i analiza ega*, Fedon, Beograd 2006.
- Foucault, Michel, *Znanje i moć*, Globus, Zagreb 1994.
- Idem*, *Treba braniti društvo*, Svetovi, Novi Sad 1998.
- Jovanović, Gordana, „Psihoanaliza kao kritička teorija. Nekad i sad“, u *Aktuelnost Frojdove misli*, ured. Ž. Trebješanin i S. G. Marković, Institut za evropske studije i Informatika, Beograd 2016.
- Konstantinović, Radomir, *Filozofija palanke*, Treći program, Beograd, Beograd 1969.
- Le Bon, Gustave, *Psihologija gomile*, Globus, Zagreb 1989. Najstariji prevod: Густава Ле Бона *Психолоија ѿомила*, prevod s francuskog Živ. Živanović, Prosveta, Beograd 1896.

²⁶ *Ibid.*, str. 5, 6.

²⁷ Gordana Jovanović, „Psihoanaliza kao kritička teorija. Nekad i sad“, u *Aktuelnost Frojdove misli*, ured. Ž. Trebješanin i S. G. Marković, Institut za evropske studije i Informatika, Beograd 2016, str. 107–111.

Markuse, Herbert, *Eros i civilizacija*, Filozofsko istraživanje Freuda, Naprijed, Zagreb 1985.

Pavlović, Vukašin, *Politička moć*, Zavod za udžbenike, Beograd 2012.

Puhovski, Žarko, „Revolucija seksualnosti ili ‘seksualna revolucija’ (Paralipomena uz prijevode dijela Wilhelma Reicha“; predgovor za knjigu: Wilhelm Reich, *Masovna psihologija fašizma*, mala edicija „Ideje“, Beograd 1973.

Vukašin Pavlović,

University of Belgrade, Faculty of Political Science

***Why can masses be politically manipulated?
Reflections on the book of Wilhelm Reich
Mass Psychology of Fascism***

Summary: In comparison with the replies offered by the founders of psychology and crowd psychology and sociology Gabriel Tarde, Gustave Le Bon, or even Sigmund Freud, Reich's reply to the question of why masses can be politically manipulated is much more complex. The starting point of Reich's perspective in psychoanalysis and his explanation of mass psychology is to be found in the phenomenon of repression of sexual drive as early as childhood. He concludes that due to this early repression of sexual drive multiple and mutually connected influences are established in the fields of socio-economic, sexual and ideological reproduction. Reich directs psychoanalysis towards the relation between instinctual and social structures and points out that there are two faces of middle strata and their ambivalent role in mass psychology.

Key words: Wilhelm Reich, political manipulation, sexual suppression, crowd psychology, mass psychology

ODAKLE POTREBA ZA VOĐOM?

Sažetak: U ovom prilogu polazi se od uvida prema kojemu su individualna i socijalna psihologija nužan ali ne i dovoljan uvjet za razumijevanje socijalnih i historijskih procesa i tendencija. Djelo Wilhelma Reicha obilježeno razvijanjem Freudove psihoanalize u smjeru shvaćanja uloge autoritarno-patrijarhalne konstitucije društva i njoj svojstvena potiskivanja seksualnosti za oblikovanje sklonosti narodnih masa totalitarizmu iskazuje se kao važan moment razumijevanja izvora reprodukcije autoritarne svijesti u današnjem svijetu i obnavljanja potrebe za odricanjem od moći i odgovornosti u sklopu dobrovoljnog potčinjavanja autoritarnim vođama.

Ključne riječi: Wilhelm Reich, autoritarnost, vođa, psihoanaliza, represija, seksualnost, Sigmund Freud, Edward Bernays, fašizam

Ako je 20. stoljeće bilo obilježeno nizom vladavina koje su simbolizirali i predvodili njihovi autoritarni i totalitarni vođe,¹ pa se pred kraj toga stoljeća moglo činiti kako je nastupio kraj samozvanih i (mnogo češće) voljom naroda legitimiranih „otaca nacije“, te su se takvi očevi javljali tek u perifernim zemljama, naši su dani obilježeni revivalom „očeva nacije“ (a ima i najmanje jedna kandidatkinja za „majku nacije“). Ta obnova sindroma ljubljenog vođe (u širokom rasponu od Putina do Trumpa², da lokalne i regionalne varijante i ne spominjemo) nameće i obnovu pitanja: *odakle potreba za vođom?*

Ponajprije, valja naglasiti da vođa nije nikakav uzurpator, nikakav tiranin u antičkom smislu riječi (njegova vladavina može biti tiranska, najčešće ona to i jest, ali se ta tiranija temelji na legitimnosti koju liku i djelu vođe te njegovoj vladavini daju mase vođinih sljedbenika i obožavatelja). Hitler je došao na vlast voljom naroda izraženom na izborima; Staljin je došao na vlast voljom vodstva Lenjinove partije a ne naroda, ali je naknadno priskrbio sebi narodnu podršku i postao objektom obožavanja (slično bi primjerice moglo važiti i za uspon Slobodana Miloševića na vlast, iako ne i za njegov pad).

1 Usp. Eugen Weber, *Varieties of Fascism: Doctrines of Revolution in the Twentieth Century* (New York: Van Nostrand Reinhold Company 1985), Richard Löwenthal, *Faschismus – Bolschewismus – Totalitarismus. Schriften zur modernen Weltanschauungsdiktatur im 20. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2009), Juan José Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder: Lynne Rienner Publishers 2000) te rank Schale/Ellen Thümmeler (ur.), *Den totalitären Staat denken* (Baden-Baden: Nomos 2015).

2 Usp. za ilustraciju tih tendencija npr. <http://www.chicagotribune.com/news/opinion/commentary/ct-authoritarians-dictators-putin-russia-china-20170213-story.html> (posjećeno 27. 2. 2018), <https://getpocket.com/explore/item/the-rise-of-american-authoritarianism-1210889167> (posjećeno 28. 2. 2018) te <https://www.nytimes.com/2017/09/28/opinion/trump-republicans-authoritarian.html> (posjećeno 28. 2. 2018).

Narod (bolje bi bilo reći: *pućanstvo*, a to je izraz koji je bio toliko omiljen Franji Tuđmanu)³ očigledno ima potrebu da svoju društvenu moć preda u ruke nekoga „strogog ali pravednog oca“, građanke/građani, državljanke/državljeni žude da se svedu na podanike i podanice, odbijajući prihvatiti konzekvencije svoje punoljetnosti i s njom povezanu odgovornost za vlastitu sudbinu i za sudbinu zajednice kojoj pripadaju; u njihovo će ime odlučivati On, a oni će mu se s radošću pokoravati i slijediti ga, ako treba i do propasti i do bezdana.

I tu je nužna još jedna napomena: očigledno je da naznačeni fenomen upućuje na sferu socijalne psihologije, konkretno na masovnu psihologiju. No, ne mogu se historijski fenomeni ekskluzivno interpretirati u ključu psihologije. Historiju (pa stoga, dakako, i povijest)⁴ prave ljudi, tako da se bez psihologije ne može razumjeti što to ljudi čine a posebno se ne može razumjeti zašto oni čine upravo to što čine. Međutim, ljudi žive u kontekstu koji je obuhvatniji od onoga koji je predmet psihologije, a taj kontekst zahvaća i ekonomiju i kulturu i politiku i još mnogo toga. Stoga psihologija ne može dati univerzalno (a pogotovo ne nekakvo konačno i apsolutno) tumačenje logike historijskih zbivanja. Bez psihologijske (socijalno-psihologijske ali i individualno-psihologijske) dimenzije nije moguće ni adekvatno razumjeti niti valjano tumačiti ta zbivanja, pa tako ni fenomen autoritarnih vođa i, generalno, autoritarizma i autoritarnog konstituiranja i profiliranja društva i zajednice. No, psihologije je nužan ali ne i dovoljan uvjet takvog razumijevanja i tumačenja. Psihologizam je nedostatan otprilike u jednakoj mjeri u kojoj je to ekonomicizam ili pak kulturalizam. Imamo li ovo upozorenje u vidu, bit ćemo u stanju optimalno koristiti spoznajne potencijale koje nam psihologija može ponuditi.

To implicira opravdanost primjene naznačenog modela na tumačenje izvora i korijenja potrebe za autoritarnim vođom. Odatle slijedi i opravdanost propitivanja spoznajnih potencijala koje nam s obzirom na ovu problematiku nudi Wilhelm Reich, autor *Masovne psihologije fašizma*⁵ i inspirativnog spisa pod naslovom *Slušaj, mali čovječe!*⁶ Naravno, u obzir dolaze i druga Reichova djela, posebno ona koja utemeljuju njegovu poziciju, kao što su *Funkcija organizma, Dijalektički materijalizam i psihoanaliza ili Slom seksualnog morala*, te

3 Usp. Franjo Tuđman, *Velike ideje – mali narodi* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske 1990, str. 121. i dalje).

4 U pogledu razlike između *povijesti* i *historije* usp. Milan Kangrga, *Praksa vrijeme svijet* (Beograd: Nolit 1984, str. 336. i dalje).

5 Wilhelm Reich, *Massenpsychologie des Faschismus* (Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik 1933), prev. *Masovna psihologija fašizma* (Beograd: Ideje 1998).

6 Wilhelm Reich, *Rede an den kleinen Mann* (Frankfurt/M: Fischer Taschenbuch Verlag 1984). Reich je to djelo napisao 1946. godine, a prvi je puta objavljeno 1947. Prijevodi na hrvatskom ili srpskom jeziku dostupni su na internetu, i to kako u parcijalnim tako i u integralnijom varijantama, npr. <https://www.val-znanje.com/index.php/tekstovi/manipulacije-ljudima/2638-wilhelm-reich-cuj-mali-čovječe> ili <https://www.scribd.com/doc/152966108/Wilhelm-Reich-Cuj-mali-čovječe-pdf> (posjećeno 27. 2. 2018).

osobito, ponajprije iz razloga ilustracije konteksta značajno, posthumno objavljeno djelo *S onu stranu psihologije*⁷.

Za razumijevanje psihologijske dimenzije procesa samoporobljavanja (ili odricanja od slobode ili samoskrivljena predavanja vlastitih moći vođi) od bitne je važnosti Reichova *Masovna psihologija fašizma*. To je djelo objavljeno u Danskoj, one iste godine kad se Hitler dokopao vlasti a Reich započeo svoj emigrantski život, te je ono bilo dostupno tek malobrojnoj publici njemačkih emigranata; objavljeno je dakle prekasno i nužno je ostalo bez utjecaja na njemačke prilike (premda bi neki skeptik mogao reznirano ustvrditi kako se u Njemačkoj ništa ne bi promijenilo ni da je objavljeno koju godinu prije toga, jer *Masovna psihologija fašizma* nije, kao ni bilo koja druga knjiga, posjedovala potencijal neposrednog prosvjećivanja naroda željnoga potčinjavanja vođi).

Neovisno o njezinoj zakašnjelosti, ova se knjiga uvrštava među djela bez kojih nije moguće razumjeti uspostavljanje autoritarne svijesti koja rezultira fašističkim (konkretno nacionalsocijalističkim)⁸ poretkom, te stoga predstavlja jedan od nezaobilaznih temelja analize autoritarno-totalitarne društvene strukture. Reich će u ovoj knjizi uočiti fundamentalnu povezanost između autoritarnog suzbijanja nagona i totalitarne ideologije, te ponuditi socijalno-teorijsku i kliničko-psihoanalitičku analizu korijena fašizma. On analizira gestiku, frazeologiju, moralne sheme i akcije hitlerovstva, kako bi pokazao kako se u njima kriju učinci transformacije seksualanog straha u takav misticizam koji pervertira ljudsku sposobnost za slobodu u iracionalan mehanizam kronične ovisnosti o vođi.

Na taj način on produbljuje svoju „materijalističku interpretaciju psihoanalize“ (a s psihoanalizom se upoznao još za svojih studentskih dana u Beču kod Sigmunda Freuda, da bi je potom uz Freudovo odobrenje počeo i prakticirati, a od 1924. do 1927. vodio je i bečki seminar za psihoanalitičku terapiju), koju je oblikovao na temelju uvida u nemoć klasične psihoanalize da ljude oslobađa od psihičkih tegoba, odakle proizlazi i njegova teorija orgazma zamišljena kao proširenje Freudove teorije libida. To je rezultiralo ne samo Reichovim razilaženjem sa samim Freudom, nego i njegovim konačnim isključenjem iz Međunarodnog psihoanalitičkog saveza 1934.⁹ *Masovna*

7 Wilhelm Reich, *Jenseits der Psychologie* (Köln: Kiepenhauer und Witsch 1996). Zanimljivo je da je engleska verzija ove knjige, koja se inače sastoji od pisama i dnevnika iz razdoblja između 1934. i 1939. objavljena (pod naslovom *Beyond Psychology*) dvije godine prije navedene njemačke verzije.

8 O razlici između fašizma, nacionalsocijalizma i drugih oblika totalitarnih ideologija i porredaka usp. Lino Veljak, „Nužna pojmovna razgraničenja“, u: Marijan Krivak/Željko Senković (ur.), *Zapisi o totalitarizmu* (Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera 2014).

9 O Reichovom sukobu s oficijelnom psihoanalizom usp. Bernd Nitzschke, „Ich muss mich dagegen wehren, still kaltgestellt zu werden. Voraussetzungen, Umstände und Konsequenzen des Ausschlusses Wilhelm Reichs aus der DGP/IPV in den Jahren 1933/34“, u: Karl Fallend/Bernd Nitzschke (ur.), *Der „Fall“ Wilhelm Reich* (Frankfurt/M.: Suhrkamp 1997).

psihologija fašizma može se vrednovati kao primjena njegovih ranije oblikovanih kliničkih nalaza o karakternoj strukturi ljudskog bića na društveno-političko područje, djelo u kojem se on na temelju psihoanalize i socijalne kritike suočava s korijenima nacionalsocijalizma. Pri tom je od središnje važnosti analiza uloge autoritarne obitelji i crkve u suzbijanju seksualnosti iz koje proizlazi rađanje fašističke ideologije odnosno koja omogućuje da se takva ideologija usvoji. Uočivši kako se organizirani fašistički pokret zasniva na prosječnim ljudima obilježenima iracionalnom karakternom strukturom, koju on tumači kao produkt stoljetnog ugnjetavanja i potiskivanja primarnih bioloških potreba i nagona, Reich upravo u autoritarnoj obitelji (na čelu s autoritarnim ocem) kao osnovnoj stanici države vidi iskon dobrovoljnog podvrgavanja represivnoj strukturi fašizma na čelu s autoritarnim „ocem nacije“. Zanimljivo je da će kasnije Reich koncept autoritarnog karaktera što ga je razvio Erich Fromm¹⁰ proglasiti plagijatom svoje teorije (vjerojatno bi slično prošao i Herbert Marcuse sa svojim *Erosom i civilizacijom*, da je Reich imao prilike vidjeti tu knjigu koja je objavljena nepune dvije godine prije njegove smrti).

Posebno je, svakako, važno i to što u 3. izdanju *Masovne psihologije fašizma* (objavljenom 1942. u SAD, prema kojemu su objavljena i sva kasnija izdanja – kao i dio prijevoda – te knjige) Reich proširuje predmet svoje analize. Potaknut svojim razočaranjem u Sovjetski Savez, gdje se, posebno nakon fiksiranja „sovjetske demokracije“ 1935. (a to znači nakon Staljinove apsolutizacije vlasti) u sve većoj mjeri afirmira suzbijanje seksualnosti, a vjerojatno i činjenicom da je objavljivanje ove knjige imalo možda i odlučujući utjecaj na njegovo isključenje iz Komunističke partije (kojoj je pristupio početkom 30-ih godina), on ustanovljava kako se fašizam, čiji je uspon izvorno analizirao isključivo u njemačkom kontekstu, ne može smatrati specifičnom karakteristikom jedne pojedinačne zemlje kao što je Njemačka, nego on predstavlja fenomen svojstven modernom masovnom društvu kao takvom.¹¹ U novonapisanom poglavlju on uspoređuje sovjetsku i nacističku propagandu te uočava „fašističke crte“ u sovjetskoj propagandi nakon uspostavljanja Staljinove apsolutne vlasti. To ga potiče na nadomještanje koncepta „kulturnog boljševizma“ koji je zastupao u izdanju iz 1933. godine alternativnom idejom kulturne revolucije utemeljene na „radničkoj demokraciji“ koja bi se zasnivala na društvenom samoupravljanju. No, temeljna teza ostaje neupitnom: nadmašivanje fašizma moguće je isključivo na temelju racionalne nove regulacije seksualne ekonomije. Kao što se ljudi (a to bi prema Reichu bili „nepolitički

10 Usp. Erich Fromm, „Sozialpsychologischer Teil“, u: Marx Horkheimer i dr, *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung* (Lüneburg: Klampen 2005). Potom je Fromm dalje razvijao taj koncept u svojoj knjizi iz 1941. *Bijeg od slobode*. Usp. *Escape from Freedom* (New York: Rinehart and Co. 1941), prev. *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit 1969). O Reichovoj kritici Fromma izvještava Bernd A. Laska (usp. <http://www.lsr-projekt.de/wrb/wrb4.html>, posjećeno 28. 2. 2018).

11 Usp. *Massenpsychologie des Faschismus* (Köln: Kiepenhauer und Witsch 1971).

ljudi apsorbirani seksualnim konfliktima⁴⁾ potiskivanjem i reprimiranjem seksualnosti izručuju autoritarnom vođi i postaju njegovim vjernim sljedbenicima, tako se jedino politiziranjem prirodnoga seksualnog života mogu stvoriti pretpostavke za stjecanje imuniteta na iskušenja fašizma.

Riječ *fašizam* ovdje treba razumjeti kao generički pojam: Reich nema u vidu tek njemačku varijantu totalitarizma, niti se fašizam proširuje još samo na staljinistički poredak (a da se proširuje i na staljinizam jasno je iz spomenutoga 3. izdanja *Masovne psihologije*), već se odnosi na svaki autoritarni poredak, uključujući i one koji su nominalno liberalno-demokratske naravi, pa se onda liberalna demokracija tendencijski razvija u ono što danas znamo kao *neliberalnu demokraciju*. Iz ovoga ne bi, međutim, trebalo izvesti nikakvo opravdanje danas toliko raširenih relativizacijskih tendencija, koje u konačnici služe ublažavanju slike o najmračnijim momentima recentne historije. Nije svaki autoritarni poredak aktualno (već isključivo potencijalno) ujedno i totalitaran, a nisu ni svi totalitarni režimi identični po stupnju svoje brutalnosti. To što je Wilhelm Reich ustanovio kako sklonost fašizmu nije specifično njemačka karakteristika već potencijal za sve ljudske mase koje su stoljeća represije učinila nesposobnima za slobodu ne znači da bi on relativizirao brutalnost njemačkog nacizma ili nacističku vladavinu izjednačio s nekim drugim oblicima represivnih režima.

Zaključno, Wilhelm Reich bio je Freudov učenik, koji je razvio psihoanalizu u smjeru njezina oslobađanja od apsolutizacije izolirane individue i od ograničavanja njezine primjene na terapiju usmjerenu na prilagođavanje pacijenta (*klijenta*, ako se baš tako hoće!) zatečenim i danim okolnostima i ograničenjima, te ju usmjerio u pravcu oslobađanja od učinaka autoritarnopatrijarhalnog suzbijanja seksualnosti. Za razliku od svojega učitelja Reich nije uzroke psihičkih tegoba tražio tek u doživljajima u djetinjstvu već u zbiljskim životnim uvjetima ljudi.

Ima li se to u vidu, moglo bi se ustvrditi kako se Reich ispostavlja kao izravna antiteza Freudovom nećaku Edwardu Louisu Bernaysu, ocu znanstveno utemeljene tehnologije današnje propagande, utemeljitelju discipline *odnosa s javnošću* (*public relations*), koji se inače smatra i jednim od prvih spin-doktora. Njegova knjiga *Kristaliziranje javnog mnijenja* objavljena 1923. obilježena je primjenom otkrića u polju masovne psihologije (Gustave Le Bon i drugi) a posebno Freudovih otkrića nesvjesnoga za svrhe oblikovanja sistematskog utjecaja na javno mnijenje; njegova je intencija da se na temelju poznavanja mehanizama i motiva koji formiraju masovno mnijenje izgrade tehnike pomoću kojih bi se moglo kontrolirati i usmjeravati mase bez njihova znanja.¹² Indikativno je da prvo poglavlje njegove najvažnije knjige *Propaganda* (izvorno objavljene 1928.) nosi naslov „Organizirani kaos”,¹³ a posebno je zanimljiv podatak prema kojemu je ta knjiga predstavljala ključno nadahnuće

12 Usp. Edward L. Bernays, *Crystallizing Public Opinion* (New York: Kessinger 2004).

13 Usp. Edward L. Bernays, *Propaganda* (Brooklyn: Ig Publishing, Brooklyn 2005)

Goebbelsovom oblikovanju antisemitske kampanje, a potom je služila i kao model nacističke propagande općenito.¹⁴ Bernays će nakon propasti nacističke Njemačke to Goebbelsovo korištenje one tehnologije propagande koju je sâm osmislio ocijeniti u svojoj autobiografiji kao zloporabu, tvrdeći da se svaka ljudska djelatnost može usmjeravati u socijalne svrhe ali jednako tako i zlorabiti za protudruštvene svrhe.¹⁵

I doista, Bernays je ovdje bio u pravu: kao što se tehnička i tehnologijska otkrića zasnovana na napretku prirodnih znanosti mogu koristiti i emancipatorski, za svrhe oslobađanja, ali i za svrhe porobljavanja i uništavanja, tako to podjednako važi i za spoznaje u pogledu mehanizama psihičkog života. Otkriće i razvitak električne energije mogu podjednako efikasno služiti za razvijanje kućanskih aparata koji ljudska bića oslobađaju od napornih, repetitivnih i nekreativnih oblika kućnog rada, kao i za razvijanje policijskih tehnika dobijanja priznanja posredstvom korištenja struje pri ispitivanju osumnjičenika (ili državnih neprijatelja). Jednako se tako i otkrića mehanizama i logike psihičkog života mogu koristiti (kao što je to činio Reich) za oslobađanje od dobrovoljnog podvrgavanja represivnim strukturama kao i za stvaranje potrošačkih potreba i navika (kao što je to činio Bernays), ali i za nametanje dobrovoljnog potčinjavanja autoritarnom vođi (kao što je to činio Goebbels).

Nameću se tu ipak neka pitanja. Ne koriste li danas tehnolozi propagande i Reichove uvide u mehanizme represije za svrhe stvaranja i jačanja potrošačkih potreba i navika, osobito s obzirom na (eksplicitnu i implicitnu) seksualizaciju proizvoda koji se nude na tržištu?¹⁶ Ne šire li tehnolozi političke propagande tako oblikovana marketinška umijeća za svrhe reprodukcije straha i nesigurnosti te za obnavljanjem masovne potrebe za autoritarnim poretkom i za novim „očevima nacije“? Nisu li ti planeri poželjnoga javnog mnijenja izvukli lekciju iz Reichove formulacije *Ti si malen i želiš ostati malenim, mali čovječe!*¹⁷ kako bi oblikovali i aplicirali tehnologije koje će ljudska bića držati u stanju (Kant bi rekao: samoskrivljenog) maloljetništva?

Sva su takva i brojna srodna pitanja takva da nam samosvrhovita i samozadovoljna teorija na njih neće ni ponuditi (a kamoli dati) bilo kakav smislen odgovor. Indikaciju mogućega smislenog odgovora nudi nam Jonathan Beller sljedećom formulacijom: „Solidarno sa svima onima koji su se borili i nastavili boriti protiv rasizma, seksizma, homofobije, fašističkog nacionalizma i ideologija u razvoju koje su opravdale prljavi posao kapitalističke akumulacije, mi moramo organizirati sebe i dijelove sebe koji ne teže samo

14 Usp. Gerald Diesener/Rainer Gries (ur.), *Propaganda in Deutschland. Zur Geschichte der politischen Massenbeeinflussung im 20. Jahrhundert* (Darmstadt: Primus 1996).

15 Usp. Larry Tye, *The Father of Spin. Edward L. Bernays and the Birth of Public Relations*, New York: Crown 2002, str. 111).

16 Usp. Claire Charles, *Elite girls' schooling, social class and sexualised popular culture* (New York: Routledge 2014).

17 Wilhelm Reich, *Rede an den kleinen Mann* (nav. djelo, str. 20).

opravdavanju stvari kakve već jesu već pravednosti koja tek treba doći.¹⁸ A u tom će nam sklopu uvidi Wilhelma Reicha u mehanizme porobljavanja ponuditi valjana oruđa na tegobnom putu samooslobađanja.

Literatura

- Beller, Jonathan, *Kinematički način proizvodnje* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2016).
- Bernays, Edward L. *Crystallizing Public Opinion* (New York: Kessinger, 2004).
- Idem*, *Propaganda* (Brooklyn: Ig Publishing, Brooklyn, 2005).
- Charles, Claire, *Elite Girls' Schooling, Social Class and Sexualised Popular Culture* (New York: Routledge, 2014).
- Diesener, Gerald/Rainer Gries (ur.), *Propaganda in Deutschland. Zur Geschichte der politischen Massenbeeinflussung im 20. Jahrhundert* (Darmstadt: Primus 1996).
- Fallend, Karl/Bernd Nitzschke (ur.), *Der „Fall“ Wilhelm Reich* (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1997).
- Fromm, Erich, *Escape from Freedom* (New York: Rinehart and Co., 1941).
- Horkheimer, Max et al., *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung* (Lüneburg: Klampen, 2005).
- Kangrga, Milan, *Praksa vrijeme svijet* (Beograd: Nolit, 1984).
- Krivak, Marijan/Željko Senković (ur.), *Zapisi o totalitarizmu* (Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayera, 2014).
- Linz, Juan José, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2000).
- Löwenthal, Richard, *Faschismus – Bolschewismus – Totalitarismus. Schriften zur modernen Weltanschauungsdiktatur im 20. Jahrhundert* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2009).
- Reich, Wilhelm, *Jenseits der Psychologie* (Köln: Kiepenhauer und Witsch, 1996).
- Reich, Wilhelm, *Massenpsychologie des Faschismus* (Kopenhagen: Verlag für Sexualpolitik, 1933).
- Reich, Wilhelm, *Rede an den kleinen Mann* (Frankfurt/M: Fischer Taschenbuch Verlag, 1984).
- Tye, Larry, *The Father of Spin. Edward L. Bernays and the Birth of Public Relations*, New York: Crown, 2002).
- Schale, Frank/Ellen Thümmeler (ur.), *Den totalitären Staat denken* (Baden-Baden: Nomos, 2015).
- Tuđman, Franjo, *Velike ideje – mali narodi* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske 1990).
- Weber, Eugen, *Varieties of Fascism: Doctrines of Revolution in the Twentieth Century* (New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1985).

18 Jonathan Beller, *Kinematički način proizvodnje* (Zagreb: Jesenski i Turk 2016, str. 37).

Lino Veljak,

University of Zagreb, Faculty of Philosophy

Where does the need for leader stem from?

Summary: In this contribution the author based his approach on the point that individual and social psychologies are necessary but insufficient preconditions for understanding social and historical processes and tendencies. The work of Wilhelm Reich – marked by the development of Freud's psychoanalysis towards the understanding of the role that the authoritarian-patriarchal constitution of society with its characteristic sexual repression has in shaping the inclination of popular masses for totalitarianism – appears as an important moment in understanding the sources of reproduction of authoritarian consciousness in the contemporary world and in the restitution of the need for denouncing power and responsibility within the phenomenon of voluntary submission to authoritarian leaders.

Key words: Wilhelm Reich, authoritarianism, leader, psychoanalysis, repression, sexuality, Sigmund Freud, Edward Bernays, Fascism

FEMINISTIČNE PERCEPCIJE DELA WILHELMA REICHA

Povzetek: Prispevek analizira nelagodja in ambivalentnost feminističnih razprav o delu Wilhelma Reicha, ki so tesno povezana s protislovnimi stališči do marksizma in psihoanalize znotraj feminizma. Reich je tematiziral vrsto vprašanj, ki so v središču feminističnih gibanj in teorizacij: problematizacija buržoazne seksualne morale in njene hipokrizije, prisilne patriarhalne monogamije in represivnosti jedrne družine, domačega dela žensk v kapitalizmu, poudarjal je politično dimenzije seksualnosti, zagovarjal ekonomsko neodvisnost žensk in njihovo pravico do nadzora nad lastnim telesom... Ne glede na ambivalenten odnos do njegovega dela je Reich bil in ostaja relevanten avtor za razumevanje razmerij med osebnim in političnim v feminizmu, njegove analize seksualnosti in zatiranja žensk, ki ju je vsaj v t.i. drugem obdobju obravnaval kot politično vprašanje, pa so pomembno zaznamovale del feministična gibanja.

Ključne besede: Reich, feminizem, ženske, seksualnost, zatiranje, neenakost, Mitchell, MacKinnon

Uvod

Wilhelm Reich je bil eden od pionirjev »freudovske levice« oz. freudo-marksizma ali kot pravi Žižek, avtor prvih poskusov teoretske sinteze marksizma in psihoanalize.¹ Njegovo delo, ki mu Jacoby² pripisuje »največje zasluge za teoretizacijo razmerja med Marxom in Freudom«, je s tem pomembno prispevalo k razvoju frankfurtske šole (analiza fašizma, avtoritarizma in poslušnosti, zveze med seksualno represijo in potrošniško uniformnostjo ...), bilo je navdih za »seksualno revolucijo« v 60-ih letih prejšnjega stoletja, odpiralo je teme, ki so v središču teorizacij feministične teorije in okrog katerih se konstituirajo feministična gibanja.

Eno od ključnih vprašanj Reichove teorije, političnega angažmaja in terapije je še danes tudi eno ključnih vprašanj levih politik: zakaj se zatirani ne uprejo. Reich je odgovor iskal v zatiranju seksualnosti, ki ga učinkovito posreduje buržoazna morala preko institucij države in družine: ena njegovih osnovnih tez je, da se zatiranje seksualnosti manifestira v podrejanju in

1 Slavoj Žižek, "Wilhelm Reich ali protislovja 'freudomarksizma'". Spremljena beseda k Wilhelm Reich, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984), pp. 7–18.

2 Russell Jacoby, *Družbena amnezija. Kritika sodobne psihologije od Adlerja do Lainga* (Ljubljana, Cankarjeva založba, 1981), p. 144.

poslušnosti na vseh ravneh in področjih življenja. Z analizami subjektivnih vidikov družbene in politične emancipacije, natančneje z analizami vloge seksualnega zatiranja v razredni družbi, s teoretskim, političnim in terapevtskim delom za seksualno in politično osvoboditev, si je nakopal številne ostre nasprotnike tudi (ali celo predvsem) tam, kjer bi pričakovali podporo – med freudovci in med marksisti. Po drugi strani pa so postale njegove analize destruktivnih posledic političnega in družbenega zatiranja za individue in družbo v celoti v 60-ih in 70-ih letih 20. stoletja idejni in praktični navdih »anarho levice«, Reich pa ena od njenih ikon.

V svojih analizah načinov in praks seksualnega zatiranja v kapitalistični družbi je Reich eksplicitno opozarjal tudi na specifične značilnosti podrejanja in zatiranja žensk. Buržoazna seksualna morala, ki vzpostavlja tudi moralno oz. normativno družinsko strukturo in s tem pogoje za razvoj patologije jedrne družine, z (re)produkcijo hierarhičnih spolnih razmerij prav ženskam (in mladim), je trdil Reich, najbolj omejujejo možnosti izražanja seksualnosti. S tem je posegel na nekatera od najpogostejše tematiziranih področij feministične teorije in feminističnih študij, vendar kljub temu v feminističnih razpravah ni ravno veliko referenc nanj, še manj pa poglobljenih analiz njegovega dela.

Redka izjema je delo Juliet Mitchell *Psychoanalysis and Feminism: Freud, Reich, Laing and Women*,³ ki je prvič izšlo l. 1974. Knjiga je izzvala prevladujočo percepcijo Freudove psihoanalize kot buržoazne in patriarhalne, saj avtorica izhaja iz teze, da psihoanaliza ne zagovarja patriarhalne družbe, temveč jo analizira, da je teorija spolne razlike njen integralni del, in če želimo razumeti zatiranje žensk, si zavračanja psihoanalize ne bi smele privoščiti. Utemeljevanje relevantnosti psihoanalize za feministično teorijo je tudi kontekst, v katerem poglobljeno in obširno reflektira Reichovo delo. Za našo razpravo je indikativno, da je, kot v predgovoru k drugi izdaji svojega dela opozarja Mitchell, poglavje o Reichu, podobno kot poglavje o Laingu, vse od izida knjige ostalo praktično neopaženo, tudi znotraj feminizma, čeprav je obe poglavji v knjigo uvrstila predvsem zaradi poskusov obeh avtorjev, da bi se razprave o družini z ekonomije na politični levici razširile tudi na ideologijo in seksualnost.

Že dejstvo, da je Reichovo delo redko predmet poglobljenih teoretskih feminističnih analiz, da se ga, če se sploh ga, omenja v opombah, nakazuje veliko mero nelagodja in ambivalentnosti v percepciji njegovih analiz razmerij med osebnim in političnim. Osnovni namen tega prispevka je izpostaviti ključna mesta v feminističnih razpravah, ki nakazujejo ta nelagodja in ambivalence do Reichovega dela, in hkrati nakazati, kako se feminističnih razpravah še pomnožijo napetosti in protislovja med feminizmi in marksizmom, med feminizmi in psihoanalizo ter med feminizmi samimi (izpostavljamo predvsem liberalni, socialistični/marksistični in radikalni feminizem). Prispevek se omejuje predvsem na percepcijo Reichovih del iz obdobja od

3 Juliet Mitchell, *Psychoanalysis and Feminism. A Radical Reassessment of Freudian Psychoanalysis* (Basic Books, New York, 2000).

konca 20-ih do sredine 30-ih let dvajsetega stoletja,⁴ čeprav ne more popolnoma mimo njegove organomije, saj pogosto prav ta določa percepcijo njegovih zgodnejših del, tudi tistih, v katerih se spretno izogiba psihologizmu, vulgarnemu materializmu in biologizmu, torej na percepcijo del, kakršno je npr. *Vdor seksualne morale*⁵ iz l. 1932, kjer konceptualizira reprodukcijo ideologije in represivne morale, torej proces, v katerem se to, kar izvira iz družbenih razmerij zatiranja in neenakosti, prevaja v moralo množičnih individuov.

Reichova tematizacija zatiranja žensk

Reich je tematiziral vrsto vprašanj, ki so v središču feminističnih gibanj in teorizacij – z referencami na Reicha ali (pogosteje) brez: problematizacija buržoazne seksualne morale in njene hipokrizije, prisilne patriarhalne monogamije in represivnosti jedrne družine, domačega dela žensk v kapitalizmu, Freudove predpostavke o univerzalnosti Ojdipovega kompleksa; koncept seksualne ekonomije in poudarjanje politične dimenzije seksualnosti, zagovor ekonomske neodvisnosti žensk in kritika zapiranja žensk v okvir družine, dostopnost varnega abortusa in kontracepcije ... Z vprašanjem, zakaj množice pristajajo na podreditev, zakaj se ne uprejo, je anticipiral eno ključnih feminističnih vprašanj: zakaj ženske pristajajo na lastno suženjstvo, torej vprašanje, ki ga je S. de Beauvoir⁶ odprla v analizi t.i. ženskega pajdaštva z moškimi. Pravzaprav je že Reich sam pisal o tem, ko je npr. v *Seksualnem boju mladine*⁷ v začetku 30-ih let problematiziral protislovni značaj oz. pomen družine in zakonske zveze: v analizi podrejenega položaja žensk (in otrok) v družini je opozarjal, da ekonomsko odvisni ženski celo omejujoča družina in nezadovoljujoča zakonska zveza nudita določeno raven varnosti. Zato v razpravi o razredni zavesti pravi, da je najpomembnejše »za žensko gibanje gotovo vprašanje prihodnosti družine in vzreje otrok«.⁸

V 60-ih in 70-ih letih 20. st. so Reichove ideje o seksualnosti, kapitalizmu in patriarhatu poleg Marcuseja in S. de Beauvoir inspirirala tudi feministična gibanja, ki so z novim branjem Marxa, Engelsa in Freuda pojasnjevala moško dominacijo, kapitalistične in patriarhalne omejitve ženske seksualnosti in artikularila cilje feminističnih bojev. Reich je bil (in še vedno je) za marsikatero feministično avtorico sprejemljivejši kot sta Freud in Marx. Freuda se v feminističnih razpravah namreč pogosto percipira kot zagovornika patriarhata v nasprotju z Reichom, ki je eksplicitno kritiziral reprodukcijo buržoazne seksualne morale in patriarhat ter družino kot ključno institucijo njune

4 Slavoj Žižek, *op. cit.*, pp. 7– 8.

5 Wilhelm Reich, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984), pp. 60–73.

6 Simone de Beauvoir, *Drugi spol* (Ljubljana, Krt, 2013).

7 Wilhelm Reich, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984), pp. 74–97.

8 Wilhelm Reich, *op. cit.*, p. 114.

reprodukcije. To seveda ne velja za feminizem v celoti. Mitchell npr. je že v začetku sedemdesetih v prej omenjeni knjigi *Psychoanalysis and Feminism* zagovarjala tezo, da je ena največjih slabosti Reichovega dela prav to, kar je za številne druge feministične avtorice njegova prednost: zavračanje Freuda, predvsem omalovaževanje vloge nezavednega kot subverzivnega dejavnika. Kar zadeva marksizem, ima s feminizmom sicer skupno izhodišče, saj oba teorizirata razmerja in distribucijo moči, torej neenakost, vendar pa kritika s feminističnih pozicij marksizmu očita, da podcenjuje os zatiranja, ki je za feminizem ključna: spol in seksualnost.

S poudarjanjem seksualnosti kot konstitutivnega elementa družbenega reda je prav Reich odprl temo, ki je v 60-ih in 70-ih letih prejšnjega stoletja postala osrednja tema feminističnih gibanj. V tistem obdobju (1970) je S. Firestone objavila knjigo *The Dialectic of Sex*,⁹ prvo delo s področja feministične teorije politike in eno najodmevnejših feminističnih del v tistem čas. Feminizem je opredelila kot manjkajoči člen med Marxom in Freudom, na Reicha pa se sklicuje predvsem v argumentaciji svoje kritike marksizma in psihoanalize ter socializma, ki ni uspel odpraviti družine in seksualnega zatiranja. Podobno kot Reich je opozorila na omejitve marksistične »ekonomistične« analize zatiranja, Freudu je očitala zanemarjanje družbenega konteksta, Reicha pa eksplicitno izbrala kot alternativo. V svoji kritiki marksizma je svarila na nevarnost potiskanja feminizma v »ortodoksni marksistični okvir« in se v kritiki družinske strukture kot izvora psihološkega, ekonomskega in političnega zatiranja eksplicitno navezala na Reichovo delo *Seksualna revolucija*¹⁰ in na njegovo analizo neuspeha ruske revolucije, ki jo je ocenila kot najboljšo analizo dotlej: Reich je neuspeh pripisal dejstvu, da boljševiki niso izpeljali seksualne revolucije, in hkrati opozoril na to, da so socialisti z zaposlovanjem žensk le omeščali strukturo moči v družini, in namesto da bi odpravili spolno polarizacijo, so le porušili njeno ravnotežje, s tem pa položaj žensk le še poslabšali.

Seksualnost in spol

Čeprav je nadzorovanje seksualnosti tudi v feminizmu tako kot v Reichovemu delu eno osrednjih vprašanj, pa to še ne pomeni odsotnosti feminističnih kritik na račun njegovega obravnavanja spola v politični ekonomiji seksualnosti. Reich je svoje ideje o ženski seksualnosti razvijal v psihoanalitskih in v političnih tekstih. Pasivno in konzervativno »naravo« ženske je

- 9 Shulamith Firestone, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (New York: A Bantam Book, William Morrow and Company, Inc., 1970). Dostopno na [http://biopolitics.kom.uni.st/Shulamith%20Firestone/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminist%20Revolution%20\(139\)/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminis%20-%20Shulamith%20Firestone.pdf](http://biopolitics.kom.uni.st/Shulamith%20Firestone/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminist%20Revolution%20(139)/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminis%20-%20Shulamith%20Firestone.pdf)
- 10 Wilhelm Reich, *The Sexual Revolution: Toward a Self-Regulating Character Structure* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2013).

obravnava kot patološki produkt družbe, zagovarjal je pravico žensk do nadzora nad lastnim telesom kot njihovo osnovno pravico, skupaj s pravico do ekonomske neodvisnosti. Trdil je namreč, da so ženske in otroci od moških odvisni seksualno in ekonomsko. Vendar nekatere feministične avtorice med tistimi, ki jim je Reich dovolj relevantna referenca, kot so npr. Jeffreys,¹¹ MacKinnon,¹² Thompson,¹³ Reichu oporekajo, da v svojih razpravah o političnih dimenzijah seksualnosti analizira predvsem razredno razlikovanje (očitek, ki ga npr. Firestone naslavlja na marksizem, Reicha pa iz kritike izvzame) in vlogo seksualne represije v reprodukciji kapitalizma, redko pa v analizi seksualnosti problematizira spolne neenakosti. Reich ne razlikuje med moško in žensko seksualnostjo: o njiju razpravlja, kot da je njun družbeni pomen enak. Predvsem pa mu očitajo prikrito spolno pristranost: da takrat, ko govori o seksualnosti nasploh, dejansko govori o moški seksualnosti, čeprav uporablja spolno nevtralne termine. Reichu sicer priznavajo, da eksplicitno kritizira patriarhat in trpljenje žensk, da izpostavlja, kako je monogamna družina represivnejša do žensk in da za seksualnimi nevrozami trpi več žensko kot moških. Vendar v svoji kritiki patriarhata izpostavlja predvsem oblast očeta nad sinom, hujše trpljenje žensk pa pripisuje medsebojnemu delovanju naravnih procesov in kapitalizma in manj dominantni vlogi moških. Zato tudi rešitev vidi v odpravi kapitalizma, v osvoboditvi žensk od ekonomske odvisnosti od moških seksualne morale, v odpravi seksualne represije nad otroki in adolescenti ter prisilne monogamije – te spremembe naj bi sprostile naravni tok seksualnosti, s tem pa bi se spremenil tudi položaj žensk.

A MacKinnon opozarja,¹⁴ da za feminizem preprosto ni dovolj, če se marksistična analiza produkcije razširi na reprodukcijo in družino: razen produkcije, reprodukcije in družine obstajajo namreč tudi druge ravni in oblike podrejanja žensk. Ena od njih je prisilna heteroseksualnost – to je po MacKinnon institucionalizacija moške seksualne dominacije. Reich problematizira prisilno monogamijo in priznava, da je za ženske še bistveno bolj omejujoča kot za moške, ne problematizira pa prisilne heteroseksualnosti. Heteroseksualno genitalnost celo eksplicitno obravnava kot kriterij zdrave seksualnosti, ki je problematična samo v okoliščinah družbenega zatiranja. V razpravah o seksualnem užitku izpostavlja pomembnost normalnega funkcioniranja penisa, češ da je to nujni pogoj seksualnega užitka moškega in ženske. Skladno z normo genitalne heteroseksualnosti vaginalni orgazem

11 Sheila Jeffreys, *Anticlimax: A Feminist Perspective on the Sexual Revolution* (London, The Women's Press, 1990).

12 Catharine A. MacKinnon, "Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 7, No. 3 (Spring, 1982), pp. 515–544. Dostopno na <http://www.feministes-radicales.org/wp-content/uploads/2012/03/Catharine-MacKinnon-Feminism-Marxism-Method-and-the-State-An-Agenda-for-Theory-Copie.pdf>

13 Denise Thompson, *Reading Between the Lines: A Lesbian Feminist Critique of Feminist Accounts of Sexuality* (Sydney: The Gorgon's Head Press, 1991).

14 Catharine A. MacKinnon, *op. cit.*

obravna kot edino zdravo obliko ženskega orgazma, težave žensk pri doživljanju orgazma kot posledico inhibicije vaginalne vzbujenosti, homoseksualnost pa kot patološko posledico seksualnega zatiranja represije. Thompson iz tega izpelje sklep, da je za Reicha ključna naloga politične ekonomije seksualnosti osvoboditev moške seksualnosti.¹⁵

V tem kontekstu so zanimive razlike med Reichom in nekaterimi vejami radikalnega feminizma (predvsem v ZDA) v odnosu do klitoralnega in vaginalnega orgazma. Reich je klitoralni orgazem, ki ga številne radikalne feministke zagovarjajo kot izraz seksualne osvoboditve žensk, zavračal kot slab nadomestek vaginalnega orgazma in kot blede posnemanje moške seksualnosti, češ da je užitek oz. zadovoljstvo, ki ga nudi, bistveno krajši in manj intenziven od vaginalnega. Zagovarjanje klitoralnega orgazma po njegovem ženske implicitno nagovarja, da se sprijaznijo s slabim nadomestkom zadovoljujočega orgazma, ki da ga lahko nudi le vaginalni orgazem. Mitchell pravi, da je to njegovo stališče posledica enostavne predpostavke, da med moško in žensko seksualnostjo v smislu toka energije oz. v njihovih seksualnih vzorcih nobene razlike, da pa je razlika nekje drugje: da moški čuti potrebo po penetraciji, ženska po sprejemanju.¹⁶ Tu je torej na delu še ena biologistična predpostavka, skladna z normativno heteroseksualno genitalno seksualnostjo.

Kar zadeva biologizem, je indikativno, da je Reich v dvajsetih letih ostro kritiziral Freuda prav zaradi njegove domnevno biologistične teorije seksualnosti, pozneje pa je sam do seksualnosti zavzel radikalno biologistično stališče. Takrat je zanj, kot pravi Mitchell, princip užitka »ostal vse« (takojšnja zadovoljitev seksualnih potreb kot pogoj psihičnega zdravja).¹⁷ Mitchell ta »obrat« k biologizmu povezuje z dejstvom, da je vse družbene institucije, vključno z družino, obravnaval zgolj kot izvor represije in v njih ni videl nikakršnega protislovja (v smislu njihove funkcije v konstituiranju psihološkega subjekta). Prav to naj bi ga privedlo do tega, da je odgovore na vprašanje, zakaj se ljudje ne uprejo zatiranju, ki ga izvajajo te institucije, iskal v človeški naravi. In ena od posledic tako enoznačnega odnosa do družbenih institucij je bila, pravi Mitchell, da je vse, kar je obravnaval kot neinhibirano biološko, vrednotil kot dobro, vse družbeno in psihološko pa kot slabo.¹⁸

»Osebno je politično«

MacKinnon v Reichovem izenačevanju moške in ženske seksualnosti vidi izvor še ene zagate Reichove analize položaja žensk: problem razumevanja zveze med osebnim in političnim. Njegovo pojmovanje tega razmerja se pomembno razlikuje od tistega, ki ga implicira feministično geslo *osebno je*

15 Denise Thompson, *ibid.* pp. 74–75.

16 Mitchell, *ibid.* p. 200.

17 *Ibid.*, p. 154.

18 *Ibid.*, p. 157.

politično. Ko Reich ravnanje države interpretira v terminih seksualnosti, izenačuje obe sferi, namesto da bi ju analitično povezal, trdi MacKinnon. Geslo *osebno je politično* v nasprotju s tem ni ne metafora ne analogija, to, kar se dogaja v osebni življenju, ni podobno niti primerljivo z dogajanjem v javnem prostoru; *osebno je politično* ne predpostavlja aplikacije kategorij iz družbenega življenja v zasebno življenje – ne gre za to, da žena v zakonu predstavlja proletarijat, mož pa buržoazijo. *Osebno je politično* pomeni, da je to, kar označujemo kot osebno/zasebno, partikularno, intimno družbeno konstituirano, da se torej specifično izkustvo žensk kot žensk oblikuje v sferi, ki je družbeno konstituirana kot osebna/zasebna, partikularna, intimna.

Feministične avtorice, ki problematizirajo Reichovo analizo politične ekonomije seksualnosti, opozarjajo tudi na neizpolnjena pričakovanja »seksualne revolucije«. Reichovo zaupanje v pozitivne učinke seksualne osvoboditve, ki se je od druge polovice 30-ih let prejšnjega stoletja samo še stopnjevalo vse do izrazito biologistične orgonske teorije, je bilo značilno tudi za velik del gibanj za seksualno osvoboditev v 60-ih in 70-ih. »Seksualna revolucija« je ženskam res priznala »pravico« do seksualnega užitka, pravi Densmore,¹⁹ po drugi strani pa je ta užitek postal skorajda dolžnost. Vendar seksualna svoboda, ki ne vključuje svobode odkloniti seksa, ni svoboda. Kot opozarja Jeffreys (1990), je bila tudi »seksualna revolucija« podvržena moškemu pogojem in ni bistveno doprinesla k vzpostavljanju egalitarnih seksualnih razmerij, šlo je predvsem za večjo seksualno dostopnost žensk. Svobodo je za ženske reducirala na seksualno svobodo, kapitalističnih razmerij pa se ni niti dotaknila. Nasprotno, seks, seksualnost, seksualni užitek so postali predmet odkritega »svobodnega trgovanja«, ki je učinkovito izrablja tudi zmožnost žensk, da erotizirajo lastno podrejenost in »uživajo« v degradaciji sebe in drugih žensk v statusu seksualnega objekta.

Reichova analiza politične ekonomije seksualnosti s svojim normativizmom, biologizmom in navidezno spolno nevtralnostjo spregleda, da so ženske podrejen razred, trdi Jeffreys (1990). Ženske so lahko rojene svobodne, vendar so rojene v razmerja podrejanja in dominacije, v podrejen položaj (tega se Reich sicer dobro zavedal – op. p.), kjer se naučijo svojih seksualnih in emocionalnih odgovorov. Elementi, ki konstituirajo moško seksualnost, pravi Jeffreys, so dominantnega statusa moških (objektifikacija, agresivnost, ločevanje seksa od ljubezenskih čustev) – heteroseksualke se morajo tako podrediti seksualnemu interesu moških. To je tudi ključni feministični argument zoper pornografijo:²⁰ MacKinnon in Jeffreys govorita o seksualizaciji spolne neenakosti v pornografiji; pornografska industrija temelji na neenakosti žensk, neenakost je celo ključni dejavnik seksualnega vzbujenja, česar si v

19 Dana Densmore, "Independence from the Sexual Revolution". in Anne Koedt, Ellen Levine, Anita Rapone, eds., *Radical Feminism* (Quadrangle, 1973). Dostopno na <http://feminist-reprise.org/library/sexuality-and-relationships/independence-from-the-sexual-revolution/>

20 Odnos do pornografije v feminističnih razpravah sicer še zdaleč ni enoznačen. Naj omenimo samo "sex-positive" feminizem, ki se med drugim bori tudi za dostopnost pornografije.

egalitarni družbi niti zamisliti ne bi mogli, pravi Jefferys. Tudi Reich zavrača pornografajo, označi jo celo za patološko, vendar na osnovi drugačnih argumentov: zanj pornografija ni rezultat seksualizacije spolne neenakosti, temveč posledica družbene represije seksualnosti.

Zaključek

Reichovo delo izziva radikalno nasprotujoče si odzive. Od popolnega ignoriranja do sovražnosti na eni in občudovanja na drugi strani. Tudi feministične percepcije njegovega dela so izrazito protislovne in ambivalentne: del feminističnih gibanj slavi njegovo orgonomijo, drugje je zaradi biologizma odpravljen na hitro; (upravičeno) se mu očita poenostavljanje kompleksnosti razmerij med osebnim in političnim, po drugi strani pa prav to navdihuje marsikakšen politični projekt. Mitchell npr. ocenjuje, da je kot teoretik prispeval malo, kot empirični sociolog pa je zagotovil izjemen vpogled v razmere delavskega razreda v Avstriji in Nemčiji med obema vojnoma.²¹

Tudi to pravzaprav potrjuje, da je Reich bil in ostaja relevanten avtor za razumevanje razmerij med osebnim in političnim v feminizmu. Bil je prvi, ki je sploh govoril o seksualni politiki (v 30ih letih prejšnjega stoletja), kritiziral represivno seksualno moralo in njeno hipokrizijo; analiziral družino in seksualno moralo kot ključni ideološki instituciji, znotraj katerih so ženske podvržene specifičnim načinom in oblikam zatiranja. Njegove analize seksualnosti in zatiranja žensk, ki ju je vsaj v t.i. drugem obdobju obravnaval kot politično vprašanje, so vsekakor pomembno zaznamovale del feministična gibanja, ki so, kot pravi Mitchell, iskala izvor zatiranja žensk oz. spolne hierarhije (pa tudi tista, ki so se in se še navdušujejo nad njegovo orgonomijo). Vsaj če sodimo po številu analiz njegovega dela in po eksplicitnih referencah nanj, je njegov vpliv na feministično teorijo majhen, kar pa seveda ne pomeni, da ni relevanten tudi za teorijo. Če nič drugega, ne glede na njene kritike Reichovega dela, v *Psychoanalysis and Feminism* dokazuje že Mitchell.

Lahko sicer pritrdimo kritičnim opozorilom, ki vsaj implicitno zadevajo tudi Reichovo delo, češ da poskusi sinteze feminizma, marksizma in psihoanalizo, ki vključujejo ključne feministične teme kot so družina, gospodinjstvo, seksualnost, reprodukcija, socializacija, osebno življenje, niso bistveno spremenili problema podrejanja žensk. A žal ga niso spremenili niti nobeni drugi poskusi. Ponovni vzpon ekstremno konzervativnih, celo odkrito mizoginih politik, in vladavina »gender mainstreaminga«, to je uradnega, liberalnega feminizma, ki zahteve feminizem reducira na preštevanje moških in ženskih teles na različnih mestih družbene hierarhije in jih spreminja v brez-zobega tigr. Poskusi, da bi odpravili ali vsaj mislili odpravo zatiranja, se slej ko prej utopijo v neskončni prilagodljivosti kapitalizma, ki bistvena razmerja neenakosti ohranja nedotaknjena, druga pa še poglablja. Natanko to dokazuje

²¹ Mitchell, *op. cit.*, pp. 201–202.

umestnost, relevantnost, aktualnost Reichovega opozorila (ki je nanj v svoji orgonski fazi sicer »pozabil«), da je seksualnost, osvobojena buržoaznega in verskega moralizma ter prisilne patriarhalne monogamije, možna zgolj pod pogojem, da se odpravi kapitalistično izkoriščanje. Razlikoval je med liberalnimi seksualnimi reformami in revolucionarno seksualno politiko in opozarjal na nevarnost liberalizacije v pogojih zatiranja in neenakosti. Še več: opozarjal je na možne nevarne posledice liberalizacije na področju seksualnosti v okviru razredne družbe: opozarjal je npr., kako dostopnost ločitve in odprava prisilne monogamije v razmerah, kjer so ženske in otroci ekonomsko odvisni od moških, ne odpravlja zatiranja žensk, ampak ga lahko celo poveča. Danes smo priča odkriti komodifikaciji seksualnosti, ki razen iz dostopnosti seksualnega užitka kuje dobiček tudi iz podrejanja žensk, celo tako, da podrejanje prodaja kot moč. Preko tega se vzdržuje nadzorovanje ženske seksualnosti (v smislu dostopnosti žensk za moške), ki ga feminizem razume kot eno ključnih značilnosti in ciljev patriarhata. S tem seveda ne zagovarjamo represije, omejevanja pravic itd. – opozarjamo zgolj na to, kako hitro se ideje »osvoboditve« sprevrčajo v »prostovoljno« podrepitev.

Reich je odprl še danes aktualno vprašanje razmerja med političnim in osebnim – aktualna ostaja tudi njegova ideja o »povezanosti družbenih razmerij gospodstva z libidinalno strukturo individuov« oz. o tem, da je sprememba »te libidinalne ekonomije sestavni del revolucioniranja družbenih razmerij«, ki jo je Žižek l. 1984 ocenil kot »resnično subverzivno jedro Reichove misli in prakse«. ²²

Literatura

De Beauvoir, Simone, *Drugi spol* (Ljubljana, Krt, 2013).

Densmore, Dana, "Independence from the Sexual Revolution", in Anne Koedt, Ellen Levine, Anita Rapone, eds., *Radical Feminism* (Quadrangle, 1973). Dostopno na <http://feminist-reprise.org/library/sexuality-and-relationships/independence-from-the-sexual-revolution/>

Firestone, Shulamith, *The Dialectic of Sex: The Case for Feminist Revolution* (New York: A Bantam Book, William Morrow and Company, Inc., 1970). Dostopno na [http://biopolitics.com.uni.st/Shulamith%20Firestone/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminist%20Revolution%20\(139\)/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminis%20-%20Shulamith%20Firestone.pdf](http://biopolitics.com.uni.st/Shulamith%20Firestone/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminist%20Revolution%20(139)/The%20Dialectic%20of%20Sex_%20The%20Case%20for%20Feminis%20-%20Shulamith%20Firestone.pdf)

Jacoby, Russell, *Družbena amnezija. Kritika sodobne psihologije od Adlerja do Lainga* (Ljubljana, Cankarjeva založba, 1981).

Jeffreys, Sheila, *Anticlimax: A Feminist Perspective on the Sexual Revolution* (London, The Women's Press, 1990).

²² Slavoj Žižek, *ibid.*, p. 18.

- MacKinnon, Catharine A., "Feminism, Marxism, Method, and the State: An Agenda for Theory", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, vol. 7, No. 3 (Spring, 1982), pp. 515–544. Dostopno na <http://www.feministes-radicales.org/wp-content/uploads/2012/03/Catharine-MacKinnon-Feminism-Marxism-Method-and-the-State-An-Agenda-for-Theory-Copie.pdf>
- Mitchell, Juliet, *Psychoanalysis and Feminism. A Radical Reassessment of Freudian Psychoanalysis* (Basic Books, New York, 2000).
- Reich, Wilhelm, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984).
- Idem*, *The Sexual Revolution: Toward a Self-Regulating Character Structure* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2013).
- Thompson, Denise, *Reading Between the Lines: A Lesbian Feminist Critique of Feminist Accounts of Sexuality* (Sydney, The Gorgon's Head Press, 1991).
- Žižek, Slavoj, "Wilhelm Reich ali protislovja 'freudomarksizma'". Spremnna beseda k Wilhelm Reich, *Sexpol* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS: Univerzitetna konferenca ZSMS, 1984), pp. 7–18.

Metka Mencin Čeplak,

University of Ljubljana, Faculty of Social Sciences

Feminist Perceptions of Wilhelm Reich

Summary: The article analyzes discontents and ambivalences in feminist discussions about Wilhelm Reich's work, closely linked with the feminist contradictory relations to Marxism and psychoanalysis. Reich thematized many social problems that are in the focus of feminist movements and theorizations: bourgeois sexual morals and their hypocrisy, compulsory patriarchal monogamy and the repressiveness of nuclear family, domestic women's work in capitalism; he emphasized political dimensions of sexuality, defended women's economic autonomy and their right to have control over their bodies ... Despite the ambivalence towards his work, Reich's work was (and still is) relevant for feminist theorizations of personal-political relations; his analyses of sexuality and repression of women treated as a political problem (at least in his so-called second period) were significant for feminist movements.

Key words: Reich, feminism, women, sexuality, repression, inequality, Mitchell, MacKinnon

Други део

Ψ и вођа

С. Г. Марковић, ур.

Part two

Ψ and leader

S. G. Markovich, ed.

ДА ЛИ ЈЕ СВАКОМ ПОТРЕБАН ВОЂА, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА МОЈСИЈА

Сажетак: Појам вође широког је обима, од Бога као видљиво-невидљивог „вође“ људи које је створио, преко вође који предводи неко племе, већу заједницу и државу (добро или лоше предводи!) до „вође“ као диктатора. Обожавање вође и у XX и у XXI веку, окорели је остатак паганског идолопоклонства. У другом делу чланка посвећена је пажња загонетној личности Мојсија који је донео човеку у човечанству (са брада Синаја Божјом објавом) универзалан и *осйварљив* закон у виду десет заповести.

Кључне речи: вођа, Бог, вођа-диктатор, Мојсије

Пошто је човек и природно и духовно биће,¹ сматрам да је Вођа² неопходан и природном и духовном бићу у њему.

Када је реч о „природном човеку“, вођа је онај који се не може избећи због нужног осврта на природу и на сва жива бића у њој. Мало је животиња у природи које живе усамљено, тражећи закратко партнера, само ради оплођења (као код хоботнице-октопода). Остале врсте живе у заједници, чопору којим обично влада, води их, физички најјачи мужјак (ређе најлукавији или спретан на неки други начин). Такође је ређи случај да групу, чопор, јато води женка, као што је то случај код прстенастих лемура. Слично је и код људи и са људима.

Када је реч о духовном човеку такође је нужан неко ко је моћан (свемоћан и праведан), то је био и остао Бог, вероватно од најстаријих времена људског постојања. У већини племена у преисторији и делом у историји, били су то богови, изнад којих је обично владао или се само наслућивао да постоји – један Бог (хенотеизам у политеизму). Заступник овог бога (или богова) на Земљи, био је изабрани или самонаметнути вођа. То је најпре био у шаманизму неки разборит, промућуран човек који је из своје архајске природе знао како треба да влада и држи народ у покорности (ако га се народ плашио) или у послушности (ако га је и волео). Такав је народ придавао оваквом вођи натприродне особине – требало је, на пример, да дозове кишу у сушним периодима или да лечи болесне – а, у случају да тај вођа не испуни очекивања, могао

1 Духовно у смислу сталног трансцендирања (лат. *transcendere*), сталног превазилажења границе искуства.

2 Вођ, вођа, вожд је онај „који води, предводи, руководи, предводник је, руководилац.“

је бити смењен или убијен. Дешавало се, дакле, и у далекој прошлости људског рода исто оно што се дешава и данас, у XXI веку, у многим државама света.

Вођа брани свој народ од насртљиваца споља, али и сам напада и осваја нове територије (овако чине и човеколики мајмуни и њихов вођа). Постоји, међутим, један занимљив и поучан изузетак код мајмуна, мада и у нижем животињском царству. Наиме, када дође време да вођа и остари или на други начин ослаби, обавезно се појављује млађи мужјак (кандидат за наследника вође чопора) који ће у борби са дотадашњим вођом победити или изгубити битку, али *без убијања његовог вођа*. У људском свету, нажалост, често ово није случај. Појам вође-диктатора, чини ме се, познат је само код људи.

На питање како неки вођа постаје диктатор, постоји у психологији и психопатологији одговор. Нагласак је, наиме, и на карактеру тог човека који се преобратио у диктатора (или је то за многе неприметно, од почетка био), као и на томе народу који га је радо (или нарадо?) прихватио као диктатора. Одавно смо знали изреку: Какав народ такав и вођа и обратно! Тешко да је било народа у даљој и блиској прошлости који није, макар и за краће време, искусио владавину вође-диктатора. То је зато тако што је у сваком човеку жеља за моћи и власти присутна, ако не у свесном, онда и јаче присутна у несвесном делу психе (свакако је Алфред Адлер био у праву када је агресију и потребу за моћи сматрао јачом од сексуалног нагона). Како су народи у свету махом слабо или никако образовани, јер у њима преовлађује „природан човек“ над духовним (овде видим и разлику цивилизованог у културног човека, односно разлику коју је уочио још Освалд Шпенглер између цивилизације и културе) – чини се „природно“ да ће „природни народи“ прихватити вођу као диктатора.

Сигмунд Фројд је с правом разликовао три врсте људи. Први је природни човек склон превентивно „принципу задовољства“, слабо развијеног цензора у себи (над-ја), а онда слабог морала и етике, егоистичног и осветољубивог.

Други Фројдов тип, такође веома распрострањен у свим народима света јесте „културни симулант“ који (тип људи) због свога лицемерја, лажливости и преваре буде опаснији за једну државу од природног, простог човека који се брже препознаје.

Трећи тип је за Фројда стварно „културан човек“, свестан бројних противречности и недовршености у себи, спреман за добровољну жртву; у култури такав човек је живо заинтересован за њене битне карактеристике: религију, философију и уметност, једном речи, за културу. Наравно да је број оваквих зрелијих индивидуа (на успешном путу од индивидуе до Личности) увек био и остао мали, што не значи да их у неким државама Европе и Америке (али и Азије) нема ипак довољно да

одрже, бар за неко краће или дуже време, релативан мир и ред у држави, без појаве вође-диктатора (Енглеска, Швајцарска, Француска, скандинавске земље, Индија).

*

У другом делу мога прилога „психоанализа и вођа“ бавићу се првенствено загонетном личношћу Мојсија, остајући при основној подели вође кроз историју, на онај природан тип вође-војсковође који су допринели успеху и ширењу своје државе, и на духовне вође који су обележили успон и трајност духовне културе у свету.

Навешћу најпре само неколико познатих и значајних вођа-војсковођа (избор је субјективан и помало насумице) као што су били: Набукодоносор у Вавилону, Перикле у Грчкој (у времену цветања културе – „осовинско време“ према Карлу Јасперсу), Александар Велики у Македонији (ученик Аристотела, шта је од њега научио?), Јулије Цезар (када је постао „диктатор“, убијен је) и Октавијан Август у Риму. Ашока у Индији је пре Христа ујединио разна племена и сасвим престао да ратује *када је њосћао будист*. У хришћанској ери историје славни градитељи Византије, Јустинијан и Теодора (али који су затворили атинске философске школе и протерали из земље философе, и то учинили као хришћани?); Џингис-кан (за кога се тврди да је био толерантан према хришћанима, Јеврејима и муслиманима иако је сам био незнабожац); Александар Невски (који је победом над Швеђанима спречио покатоличење Русије) и многи други.

Међу значајним вођама-законодавцима треба свакако споменути Хамурабија у Вавилону у XVIII веку пре Христа који је донео Закон за све (?).

*

Бавићемо се, до краја чланка, загонетном личношћу Мојсија као стварног зачетника монотеизма. Његово јеврејско име Мошех, Мошах-Мојсије, преводи се као: из воде спасен, из воде извађен!

Није сигурно када је Мојсије живео; помиње се 1.500 године пре Христа, док је сагласност међу историчарима већа када се наводи 1.200 године пре Христа, као година Егзодуса Јевреја из Египта. Још је мање сигурно да ли је Мојсије био стварно Јеврејин или Египћанин. Ово важно питање први је покренуо (да ли збиља први?) Сигмунд Фројд када је писао дело *Мојсије и моноћеизам*, за који Фројдов спис неки изучаваоци Фројда мисле да је писац желео да прикаже Јеврејима и осталом свету да је он прави Мојсије који доноси нове законе и правила живљења. Изгледа да је чињеница мишљење по коме је Мојсије одгајан на египатском двору од фараонове кћери.

Према легенди фаранова кћи је спазила како низ реку Нил плови једна котарица с мушким дететом у њој. Она је прихватила котарицу и усвојила то дете чије име Мојсије збиља значи (као што сво већ поменули) „из воде извађен“.

Поставља се, ипак, оправдано питање, ако је и тачна ова митска прича – зашто би један образовани Египћанин дошао на чудновату, смелу идеју да, од Египта покорени, јеврејски народ ослободи ропства. Фараон је наводно дуго одбијао Мојсијеве захтеве да пусти Јевреје у изгнанство, потом је ипак одобрио излазак Јевреја, али се убрзо „раскајао“, кренуо у потеру за њима и доживео неславну пропаст читаве египатске војске у реци Нил.

Наравно да се у религијској литеатури, поводом овога догађаја пре три и више хиљада година гаји уверење у Божју интервенцију, закључно са каснијом Божјом објавом Мојсију на брду Синају десет заповести исписаних на Таблици Закона које је Мојсије имао да преда јеврејском народу, али и свим осталим народима света.

Било како било, мора се признати да је Мојсије као изузетан тип човека-законодавца, збиља донео целом свету оних познатих десет заповести које могу да трају до данас због њихове *остварљивости* испуњавајући *ојшиће* законе морала и етике блиске свим народима света.

Хришћанство као најидеалнија религија света, тешко је остварљива јер Исус Христос тражи од човека и народа „немогуће“: да опрашта „и до седамдесет пута“, да воли непријатеља, да буде милосрдан, „сиромашан духом“, да поново постане „као дете“, да верује у Његово васкрсење и у будући живот. Међутим, трајање хришћанства две хиљаде година, и поред малог броја истинских хришћана, доводи у питање неостварљивост хришћанства.

Друго могуће објашњење као потврда поменутом догађају, налазимо у Посланици апостола Павла Јеврејима (11: 24–25):

Вјером Мојсије, када је ограсио, одрече да се назива син кћери Фараонове;

И више вољаше да сирага са народом Божијим него да има њивремену наслалу тријеха.

ЗАКЉУЧАК

Свима бићима у природи и у људској заједници потребан је „вођа“. Када су у питању појединци можда вођа, а и вођа-диктатор није потребан једино трећем Фројдовом типу „културном човеку“ који треба да је пронашао вођу у себи.

Библиографија:

- Адлер, Алфред, *Познавање човека. Основе индивидуалне ѡсихолоије*, превод Владимир Дворниковић и Милош Ђурић, Космос, Београд 1934.
- Библија или Свећно ѡисмо Сћароћа и Новоћа завјетћа*, Британско и инострано библијско друштво, Београд 1991. *Свећно ѡисмо. Нови завјетћ Госћо-да нашећ Исуса Христћа*, превод Комисије Светог архијерејског синода СПЦ, САС СПЦ, Београд 1984.
- Jaspers, Karl, *Sokrat, Vuda, Konfucije, Isus*, Вук Караџић, Београд 1980.
- Јеротић, Владета, *Психолошко и релићозно биће човека*, Беседа, Нови Сад 1994.
- Frojd, Sigmund, *Nelagodnost u kulturi*, u: Sigmund Frojd, *Iz kulture i umetnosti, Odbrana dela Sigmunda Frojda*, превели Војин Матић, Владета Јеротић и Ђорђе Божићевић, књ. 5, Матица српска, Нови Сад 1976. Sigmund Freud, *Das Unbegahen in der Kultur*, Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1930.
- Idem, Mojsije i monoteizam*, превод Божидар Зец, Графос, Београд 1988.

Vladeta Jerotiћ,

Serbian Academy of Sciences and Arts

Does everyone need a leader? With a special reference to Moses

Summary: The notion of leader is a wide-ranging concept spanning from God as the visible-invisible "leader" of humans whom he has created, through a leader heading a tribe, a bigger community or a state (and he can lead it in good or bad way!) all the way to the "leader" as dictator. The adoration of leaders in the 20th and 21st centuries is an inveterate residue of pagan idolatry. In the second part of the paper special attention is given to Moses, who brought to mankind (by the revelation on Mount Sinai) a universal and attainable law in the form of the Ten Commandments.

Key words: leader, God, leader-dictator, Moses